

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет

**ПЕРЕЯСЛАВ XVII СТ.
В ЕПІЦЕНТРИ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ
УРЯДУ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ**

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЗА ПІДСУМКАМИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

Кам'янець-Подільський
2014

УДК 94(477.4)''16''(082)

ББК 63.3(4Укр)46я43

П-27

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 11 від 27 травня 2014 року)

Рецензенти:

О.П. Григоренко, доктор історичних наук, професор Хмельницького
національного університету;

О.М. Завальнюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Редакційна колегія:

В.А. Дубінський, кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Кам'янець-
Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(голова редакційної колегії);

В.В. Газін, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор);

В.С. Степанков, доктор історичних наук, професор, академік УАІН;

А.Г. Філінюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-
Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

П-27 Переяслав XVII ст. в епіцентрі міжнародної політики уряду козацької України: збірник
наукових праць за підсумками науково-практичної конференції / [редкол.: В.А. Дубінський
(гол.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2014. – 48 с.

**ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНЕ ЗА ПІДТРИМКИ ГОЛОВИ
МО ПАРТІЇ «РІДНЕ МІСТО» ВАСИЛЯ ГАВРИЛЮКА**

УДК 94(477.4)''16''(082)

ББК 63.3(4Укр)46я43

© К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕМОВИНИ 1649 Р.: ХІД ТА РЕЗУЛЬТАТИ

Важливою подією в історії польсько-українських відносин середини XVII ст., від якої залежав характер подальших стосунків між Річчю Посполитою та козацькою Україною, були лютневі переговори 1649 р. в Переяславі. Зважаючи на виснажливу для обох сторін військову кампанію осені 1648 р., новообраний король Ян Казимир й український гетьман вирішили вдатися до переговорів, вирішальний етап яких мав відбутися в січні 1649 р. Щодо діяльності майбутньої комісії, то в листах до Б. Хмельницького Ян Казимир запевняв, що польські та литовські війська залишаться “на своїх місцях”, щоб вона була “спокійно відправлена”¹. Ян Казимир обіцяв, що все, “що на тій комісії буде обговорене, те за суплікою послів від Війська Запорозького, на коронаційному сеймі хочемо затвердити”².

До складу польської делегації входили А. Кисіль (голова), київський каштелян Максиміліан Бжозовський, новгород-сіверський хорунжий Микола Кисіль, львівський підкоморій Войцех Мясковський і брацлавський підчаший Якуб Зелінський, а також два королівські секретарі: Якуб Смяровський і Захарій Четвертинський³. Проте, вже на початку подорожі її голова почав сумніватися, чи відбудеться вона взагалі, що було пов'язано з несприятливою суспільно-політичною ситуацією на теренах козацької України. Так, в одному з листів А. Кисіль писав: “весь український плебс залишається до цього часу у війську в козацькому титулі й не підкоряється своїм панам..., а підпорядковується самому Хмельницькому”⁴. Комісари підкреслювали, що “бунтівні селяни... не бажають миру, а швидше постаралися б убити Хмельницького (якби він уклав мир)”⁵. 11 лютого 1649 р. в листі до короля брацлавський воєвода зазначав, що “важко сподіватися на мир. Проте, що можливо, робимо через ксьондза митрополита і інших доброзичливих руських”⁶. За його словами, Б. Хмельницький “свідомо затягує (час – Авт.), роздумуючи, що буде краще – комісія чи різні хитрощі”. Також попереджав, що “напоготові багато козаків і орда, і якщо б наші що-небудь задумали, в першу чергу небезпека буде загрожувати нам”⁷ (маючи на увазі склад комісії). Завершуючи листа, його автор зазначав: “так як привезли те, що він (Б. Хмельницький – Авт.) вимагав, тобто згоду на збільшення кількості реєстрового війська на 12 тисяч і відміну унії”, тому “зобов'яжемо його, щоб більше ніяких пунктів не пропонував, бо ходять чутки, що він збирається вимагати провінції, які сам захопив...”⁸ (мабуть мова йде про звільнену від поляків територію Брацлавського, Київського, Волинського, Подільського і Чернігівського воєводств – Авт.).

До Переяслава польська делегація прибула 19 лютого⁹. Одним з важливих заходів А. Киселя по приїзді до міста стала видача універсалу до польських хогугв, які перебували в Подільському і Брацлавському воєводствах, в якому наказував їм королівським іменем утриматися від “жодних підїздів і наїздів, не чинити шкідливого замішання, ані не наближатися в київські краї”, бо відомості про таке

зближення викликають “великий рух у війську Запорозькому” і можуть зашкодити переговорам. Кисіль погрожував покаранням кожному, хто б наважився “порушити комісію”¹⁰.

Наступного дня, “щоб задобрити Хмельницького милістю короля”, йому було вручено передані Яном Казимиром атрибути гетьманської влади – булаву та корогву¹¹. В своїй промові до гетьмана А. Кисіль підкреслив, “наскільки великі дари, яких він бажав і сьогодні отримав від короля: прощення всіх його попередніх вчинків, свобода давньої грецької релігії, збільшення реєстрового війська, відновлення попередніх прав і свобод запорозьких, нарешті – командування військом”¹². Тому, на думку воєводи, було б справедливо, щоб гетьман, “як вірнопідданий його королівської милості, проявив вдячність за королівські милості” та постарався недопускати подальшого кровопролиття, не приймав би простих селян під своє заступництво, а сам приступив би “до укладення з комісарами договору”¹³. А. Кисіль радив Б. Хмельницькому прийняти королівську ласку, задовільнитися 12-тисячним (а хоч би і 15-тисячним) реєстром, відступити від черні та обернути зброю проти татар¹⁴.

Проте, не все так складалося, як того прагнули король, канцлер, примас та брацлавський воєвода. Справа в тому, що станом на другу половину лютого 1649 р. український керманіч завершив, в основному, розробку нової політичної програми, суть якої зводилася до визволення усіх етнічних українських земель з-під влади Речі Посполитої та утворення з них національної держави. Б. Хмельницький підтвердив також міцність союзу з татарами, який “світ не розірве”, зауваживши при цьому: “за границю на війну не піду, шаблі на турків і татар не піднесу”¹⁵. Саме підкреслення гетьманом непорушності (“вічності”) союзу з татарами найбільше стурбувала А. Киселя. Справа в тому, що особисто воєвода та помірковане угруповання, до якого він належав, відстоювали концепцію, зміст якої полягав в залученні козацтва (шляхом переговорів та укладення відповідних угод) на свою сторону, з подальшим спільним виступом проти “невірних”. Проголошена гетьманом політична програма перешкоджала реалізації такого задуму.

Загалом, польська делегація була приголомшена заявами гетьмана. Як свідчить В. Мясковський, після такого “неприємного засідання” посла “повністю втратили надію на укладення мирного договору”¹⁶. Зважаючи на вперто-непримиренний настрій і гетьмана і всієї старшини, комісари всі свої зусилля спрямували на те, щоб укласти хоч якийсь перемир’я і не спровокувати замість очікуваного миру війни. Щодо цього Б. Хмельницький спочатку рішуче заявляв, що ніякого перемир’я укласти не буде, тільки передасть лист до короля¹⁷. Але у відповідь на постійні прохання А. Киселя врешті-решт погодився підписати пункти перемир’я. Вони були наступні:

- скасувати унію в Київському воєводстві, призначити православному митрополитові місце в сенаті, гарантувати, що воєвода й каштелян в Київському воєводстві будуть православні;
- заборонити єзуїтам мешкати в Київському воєводстві;
- не призначати князя Вишневецького великим коронним гетьманом;
- відкласти завершення комісії та формування реєстру до Зелених Свят;
- на час перемир’я коронне і литовське війська не повинні входити в Київське воєводство, не переходити річок Горині і Прип’яті, а від Подільського і

Брацлавського воєводства – за Кам'янець. Українське військо за ті ріки також не повинно переходити¹⁸.

Комісари розцінювали запропоновані їм умови неможливими для реалізації. Різними способами переконували гетьмана, але нічого не могли вдіяти: “перекреслив наші пункти, сказав нам готуватися в дорогу з самим тільки листом, з війською швидко готовою”¹⁹. У такій ситуації, щоб попередити Річ Посполиту про небезпеку, а Б. Хмельницького “тим перемир'ям, хоч би й непевним” затримати над Дніпром, як пояснював Мясковський, комісари погодилися на запропоновані їм умови²⁰. Як зазначає М. Грушевський, “постава козацька й цілого краю була така грізна, все так дихало близькою війською, що треба було годитися на все, коли не хотілося прискорити розриву”²¹. 24 лютого від імені комісарів було видано універсал, що повідомляв про укладене перемир'я й наказував польським військам “не порушувати тих пактів, і не переходити визначених місць під сеймовим і військовим каранням” та “не стинати людей по містечках і волостях”²².

Відзначимо, що польські комісари вважали укладене перемир'я позитивним здобутком, оскільки за його допомогою вдалося відтягнути війну, і Річ Посполита отримала можливість приготуватися до подальших подій.

Остання зустріч комісарів з гетьманом відбулася 26 лютого 1649 р. Б. Хмельницький передав їм підписані ним умови перемир'я і два листи – один до короля, другий до канцлера²³. Лист до короля містив умови гетьмана: “насамперед неволя, котру терпить наш руський (український – Авт.) народ, гірше турецької, в вірі своїй старожитній грецькій через унію, аби була знесена. Владики, котрі схочуть зістатися при римським законі, нехай здорові зістаються, віддавши Русі соборні церкви старинної фундації. А котрі хочуть зіставатися при грецьким законі, нехай зістаються при Русі. Повернувши, що чие, коли зістануться тільки два закони, римський і грецький, як давно бувало, без унії, без якої жили в згоді, річ слухна буде”²⁴. Крім того, “воєвода київський аби був народу руського і закону грецького: щоб не наступав на церкви божі. Також аби митрополит наш київський мав місце в сенаті його королівської милості; щоб ми принаймні мали трьох сенаторів руських: між духовними митрополита, а між світськими воєводу й каштеляна київського, для охорони віри нашої й прав народу руського. Щоб в Києві всі костели й кляштори, які є, так нехай в цілості зістаються, тільки аби єзуїтів ніколи не було. Просимо, аби ті всі пункти були з ласки королівської і всієї Речі Посполитої нам дозволені й затверджені. А ми готові закінчити комісію”²⁵.

У результаті перемовин було досягнуто перемир'я, суть якого зводилася до того, що:

– гетьман, прийнявши хоругву й булаву, залишався з Військом Запорозьким у підданстві короля;

– комісія відкладалася до Зелених свят: тоді мало бути відокремлено поспільство від козацького війська і сформовано реєстр;

– лініями розмежування визначалися річки Горинь, Прип'ять та місто Кам'янець-Подільський; коронні й литовські війська не повинні були їх переходити, “а коли б переступили, повинні повернутися назад; також і Військо Запорозьке не має переходити цієї граничної лінії, і не повинно бути з обох сторін ніяких наїздів. Державці до того часу – Зелених свят, також не мають в'їздити до

своїх домів за визначену граничну лінію, аби не доходило до жодного замішання”²⁶.

На цьому переговори завершилися та розпочався процес втілення обома сторонами в життя визначених умов перемир'я.

Отже, проаналізувавши хід переговорів в Переяславі приходимо до висновку, що польська сторона залишилася в програті. Ще під час переговорного етапу влітку 1648 р. лідер поміркованого угруповання Є. Оссолінський закликав протидіяти можливим спробам Війська Запорозького відірвати “від тіла Речі Посполитої провінції чи якогось володіння”²⁷. Лютнева ж угода про перемир'я яскраво засвідчила офіційне визнання Б. Хмельницького з боку польського уряду як фактичного правителя українських земель (відвойованих в Речі Посполитої в ході національно-визвольної боротьби). Таким чином, спроби Яна Казимира та діячів поміркованого угруповання польської еліти мінімальними поступками розв'язати “українську проблему” зазнали невдачі.

Попри все, вважаємо, що можливість остаточно розв'язати польсько-український конфлікт під час переговорів в Переяславі (не відтягуючи до весни) була. Ще 19 січня царський посол до Варшави Г. Кунаков повідомляв, що “у гетьмана у Богдана Хмельницького... і у всього Війська Запорозького вирішено: лише захоче король з ним війну замирити і заспокоїти навіки, і він би першу і головну справу вчинив, церкви ... християнської віри в Києві і у всій Білій Русі (Україні) всі від унії вчинив вільними, і костелів би й унії зовсім не було. І передав би Київської і Білої Русі правління на їх гетьманську волю, а сам би король до Києва і до всіх... міст ні в суд і ні в що не вступався (не втручався – Авт.). І на тому б король і пани рада присягнули і записю укріпили...”²⁸. Як бачимо, сценарій подальшого мирного співіснування був, потрібно було лише реалізувати його. Проте, аналіз дій короля та представників поміркованих кіл еліти засвідчує, що вони (попри всю свою поміркованість) не готові були піти на такі поступки. Відтак, невизначеність польсько-українських відносин залишалася.

Примітки:

1. Michalowski J. Księga pamiętnicza / J. Michalowski. – Krakow, 1864. – S. 219.
2. Ibidem.
3. Там само. – С. 121.
4. Цит. за: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2-ге вид., доп., перероб. / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Либідь, 1995.– С. 200.
5. Там само.
6. Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. (далі ДОВ). – К., 1965. – С. 202.
7. Там само. – С. 203.
8. Там само.
9. Michalowski J. Op. cit. – S. 370-371.
10. Grabowski A. Ojczyste spominki / A. Grabowski. – Kraków, 1845. – Т. 2. – S. 12-13.
11. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі ВУсР). – М., 1953. – Т. II. – С. 115.
12. Там само. – С. 116.
13. Там само.
14. Michalowski J. Op. cit. – S. 375.
15. ВУсР. – Т. II. – С. 118.
16. Там само. – С. 119.

17. Michalowski J. Op. cit. – S. 380.
18. Ibidem. – S. 380-381.
19. Ibidem. – S. 381.
20. Ibidem.
21. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 141-142.
22. Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 13-14.
23. Michalowski J. Op. cit. – S. 382.
24. Ibidem. – S. 366.
25. Ibidem. – S. 367.
26. Ibidem. – S. 367-368.
27. Radziwill A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce, 1647 – 1656 / A. S. Radziwill. – Warszawa, 1980. – Т. 3. – S. 103.
28. Цит. за: Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С. 174.

Валерій Степанков,
*д.і.н., професор, академік УАІН, професор кафедри всесвітньої історії
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*

ВИТОКИ, СУТЬ І НАСЛІДКИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО АКТУ 1654 РОКУ

Гадаю не припускать особливо великої помилки, констатувавши, що важко знайти в історії України (а можливо й Росії) подію, сутність якої виявилася б настільки заміфологізованою як ухвала Переяславської ради та її наслідки (насамперед політичні) для долі української нації. Її масштаби виявилися настільки потужними й всеосяжними, що власне міфи підмінили собою реальність й зажили її буттям, справляючи впродовж століть істотний вплив на побуту, національну й політичну самосвідомість українців і росіян, характер взаємин їхніх інтелектуальних і політичних еліт. Зрозуміло, ґрунтовне з'ясування порушеної проблеми вимагає спеціальних досліджень монографічного характеру. Тому лише пунктирно окреслю головніші, як на моє розуміння, міфи, які продовжують спотворювати зміст переяславської події та її наслідки. Насамперед торкнуся тих з них, які, на перший погляд, начебто не мають безпосереднього відношення до ухвали Переяславської ради, але насправді слугують важливим підґрунтям фальшування її змісту.

У сучасній російській історіографії продовжує панувати міф про Переяслав як торжество зовнішньополітичного вибору гетьмана, що найповніше виражав сподівання українського населення, і якому не існувало рівноцінної альтернативи. Наприклад, на думку В. Артамонова, на час Переяславської ради “украинский народ четко осознавал преимущества “федеративной связи” с единоверным и единоплеменным русским народом. Промосковская ориентация на Украине традиционно имела больше сторонников, чем пропольская и протурецкая”¹. Г. Санін вважає, що Б. Хмельницький “трезво и рационально судил, что только в единстве с Россией Украина сохранит свою государственность”². Образніше й водночас повніше сформулював цю ідею Л. Заборовський: “Великий гетман и украинское население верным политическим чутьем избрали тогда правильный путь: наши предки понимали требования своей эпохи лучше нас. Альтернативы

проверялись на деле. Сомнительность “шведской альтернативы” стала очевидной уже осенью 1655 г. ... “Польская” и “крымско-османская” альтернативы прошли проверку позже, итогом стала Руина. Украина оказалась разделенной, положение казачества в Левобережье ухудшалось, и причиной тому во многом были “альтернативы”, за которые России пришлось дорого расплачиваться...”³

Перелік таких міркувань можна продовжувати. І всі вони обґрунтовуватимуть згаданий міф. Навіть у глибокоаналітичних працях Л.Заборовського та Б.Флорі, що ґрунтуються на використанні багатой джерельної бази, присвячених характеристиці українсько-турецьких відносин 1648-1654 рр., спостерігається вірність старій російській та радянській історіографічній традиції демонізації політики Османської імперії щодо України, її зображення виключно у чорних барвах. Зокрема, у них обійдено мовчанкою рішення султана про прийняття Гетьманату під свою протекцію й можливі позитивні наслідки для нього у разі їх схвалення на раді гетьманом й старшиною. Складається враження, що то не Б.Хмельницький розігрував “турецьку карту” з прийняттям протекції Порти, а остання нав’язувала “гетьманству протекторат на бажаних для них умовах”. І “мистецтво Хмельницького, як політика”, проявилось в тому, що він “зумів уникнути встановлення залежності від Османської імперії”⁴. Слід погодитися з думкою польського історика Д.Колодзейчика, що дослідники цього напрямку “як правило, не брали до уваги третьої дороги – Стамбула. Якщо і зверталися до теми Туреччини, то тільки щоб посилити її негативне сприйняття і переконати, що “найкращим захистком для українців від бусурман було об’єднання з Росією”⁵.

Правда, що серед частини населення Гетьманату й старшини (у більшій мірі у Лівобережжі і в значно меншій – у Правобережжі) мали місце проросійські настрої. Проте не слід перебільшувати масштабів цього явища, оскільки відомості про них переважно знаходимо у російських джерелах, автори яких далеко не завжди подавали об’єктивну інформацію. Окрім цього, їх не існувало взагалі серед населення, котре залишалося за його межами (а це більша частина території України), де більшість української шляхти, частина міщан й, можливо, селян поділяли пропольські настрої. Тому спроби видати симпатії в цілому невеликої кількості населення за настрої всього українського народу є нічим іншим як фальшуванням дійсності. Для чого при цьому ігнорувати той факт, що домінуюча частина населення Гетьманату (як і всієї України в цілому) прагнула досягти незалежності. Це по-перше. По-друге, цікаво б було дізнатися, уряд якої держави у XVII ст. узгоджував свої зовнішньополітичні акції з урахуванням настроїв більшої частини її населення: селян і міщан? То чому український уряд мав становити виняток? По-третє, безсумнівними суб’єктивністю й однобічністю кульгає принцип трактування висловлюваних Б.Хмельницьким під час переговорів з російськими послами і посланцями воєвод чи у переписці з царем й сановниками панегіриків на адресу Олексія Михайловича й побажань бачити його володарем Війська Запорозького одкровенням його особистих прагнень і сподівань українського народу домогтися “возз’єднання України з Росією”. Власне у такому тлумаченні особливо часто подаються наступні слова гетьмана, сказані у кінці квітня 1649 р. послу Г.Унковському: “А мы царского величества милости ищем и желаем потому, что от Владимирова святого крещения одна наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели едину власть”⁶.

Однак, при цьому забувають зауважити, що ці слова Б.Хмельницького, не автентичні, а передані Г.Унковським у його “статейному списку”, а відтак можлива не лише неточність у їх передачі, але й певна редакція сказаного гетьманом. Адже відомі випадки, коли російське дипломатичне відомство вносило навіть в офіційні документи, що надходили з інших держав, поправки бажаного змісту. Наприклад, як встановив С.Фаїзов, хоча Крим не визнавав у титулі Олексія Михайловича з 1654 р. географічного атрибуту “Мала Росія”, у переклади ханських грамот для царя його справно вписували⁷. Проте, суть проблеми полягає не в згаданій імовірності перекручення слів Б.Хмельницького. Вони справді могли бути сказані Г.Унковському. Справа в тому, що приблизно такі ж міркування гетьман висловлював на адресу інших володарів! Ось що він писав у листі від 7 грудня 1651 р. до турецького султана Мегмеда IV: “Я давно прагнув з вірністю свого підданства потрапити до милостивої ласки і під захист вашої цісарської милості, мого милостивого пана, бо бачу, що це є самою божою волею, щоб руський народ був вільний від польської неволі. А тому, що вся Греція визнає владу вашої цісарської милості, мого милостивого пана, то і вся Русь, яка є однієї віри з греками і бере від них свій початок, хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості, мого милостивого пана”⁸. Гадаю, що посилаючись на дану цитату, грецькі історики можуть висловити здогад, що Б.Хмельницький прагнув домогтися возз’єднання України з Грецією, а турецькі – про його мрії прийняти протекцію Порти.

Тому не має жодної підстави такі і їм подібні визнання, заяви й твердження володаря булави зображувати знаковими; відшуковувати у них якусь сакральну символіку проявів доленосних прагнень українського народу. Це були, пройняті холодним політичним прагматизмом, вербальні засоби дипломатичного впливу на еліту чужоземних держав з метою втягнення їх у війну проти Речі Посполитої на стороні Гетьманату. І не більше!

Стійким міфом продовжує залишатися показ характеру Переяславської ради як закономірної й заздалегідь запланованої генеральної козацької ради, повноважної представляти інтереси українського народу. А її ухвала трактується урочистим актом довгоочікуваного сповнення його заповітного бажання “возз’єднатися” з Росією (“піти під руку царя”) при повному замовчуванні гострої колізії, породженої відмовою російського посольства присягнути від імені царя на вірність взятим Росією зобов’язанням. Яскравим прикладом не тільки продукування цього міфу, але і його “творчого розвитку” слугує її опис у поважному науковому виданні “История внешней политики России к. XV-XVII в.” (М., 1999) за редакцією Г.Саніна. Читаємо: “Сюда на Раду съезжались выборные казаки от всех полков Украины... Рада была воистину необычной. Кроме казаков пришли все жители Переяславля и крестьяне из окрестных сел. Это была Рада, отражающая желание всего населения Украины. 8 января в 9 часов утра ударили казацкие барабаны, сзывая народ. Вначале по обычаю стали широким кругом и гетман с полковниками положили булавы на землю перед народом, испрашивая его волю: хотят ли люди видеть их у власти? Рада ответила, что верит гетману, и просила взять булаву обратно”⁹. У ньому що не речення, то фальшування змісту події.

По-перше, гетьман і старшина погодились прийняти царську протекцію не тому, що цього палко бажали народні маси України, а усвідомлюючи безвихідність

геополітичного становища Гетьманату, оскільки умови кримсько-польського Кам'янецького договору (15 грудня 1653 р.) передбачали його ліквідацію й окупацію польськими військами. В принципі слід погодитися з думкою Л.Заборовського, що “заметное исчерпание ресурсов гетманата в ходе долголетней войны, невозможность вести ее дальше только своими силами, определившаяся ненадежностью крымского союзника поставили Б.М.Хмельницкого к концу 1653 г. перед необходимостью выбрать сюзерена среди альтернатив...”¹⁰

По-друге, дослідники, як правило, вперто не хочуть помічати того факту, що гетьман і старшини (в усякому випадку генеральні і більшість полковників) на кінець Жванецької кампанії уже зробили вибір на користь прийняття протекції царя й, повернувшись з походу, Б.Хмельницький наказав “полковником, и сотником, и ясаулам съезжатца в Переяславль” для правового оформлення цього акту, відповідно традицій (“крест целовать”)¹¹. Отже, йшлося і не про скликання генеральної ради Війська Запорозького, що мала засвідчити волевиявлення народу, і не про обрання протектора з-поміж альтернатив, а про принципово інше: затвердження уже прийнятої ухвали.

По-третє, аналіз змісту розмови 17 січня 1654 р. гетьмана з керівником російського посольства В.Бутурліним промовляє, що питання про необхідність обрання царя протектором на раді не порушувалося жодною із сторін, оскільки у принципі воно було уже розв’язане. Домовлялися власне лише про процедуру його оформлення¹². Воно постало найімовірніше на скликаній ранком 18 січня таємній старшинській раді, бо гетьман і старшини, вочевидь, вирішили у такий спосіб легітимізувати своє рішення й уникнути можливих закидів з боку козацтва у порушенні звичаїв Війська Запорозького. Внаслідок чого у ній змогла взяти дуже незначна частина рядового козацтва, тому не має жодної підстави означувати зібрану раду повною (генеральною, чорною), представницькою і всенародною. Вона становила собою дещо розширену (за рахунок незначної частини козаків (всього їх, за даними списку, котрі присягнули цього дня, налічувалося 44 особи, включаючи 33 особи з Переяслава) і переяславських міщан (23 особи)) старшинську раду (радше страшинський з’їзд). Всього ж учасників ради нараховувалося трохи більше 200 осіб. Оце і все, за даними “статейного списку” В.Бутурліна, “великое множество всяких чинов людей” (“весь народ”). Зовсім не було старшин і козаків із Паволоцького й Уманського полків¹³.

По-четверте, робота скликаної ради розпочалася не о 9 год., а близько 15 год. й ні гетьман, ні полковники не склали своїх повноважень і рада їх не переобирала. Це вигадки чистої води. Далі: аналіз виступу на ній Б.Хмельницького промовляє, що учасники ради ним не уповноважувалися займатися розв’язанням питання доцільності збереження незалежності Гетьманату чи приймання протекції. У категоричній формі їм було повідомлено про необхідність обрання протектора з-поміж короля, хана, султана й царя. При чому, оскільки ранішня страшинська рада уже прийняла ухвалу про прийняття протекції Олексія Михайловича, гетьман створив різко негативні образи короля, хана, султана й дуже позитивний царя, наголошуючи, що саме він є єдиним бажаним протектором для Війська Запорозького. А щоб у когось із присутніх не виникло спокуси висунути іншої кандидатури, суворо застеріг: “А будет кто с нами не согласует теперь, куды хочет вольная дорога”. Добре знаючи вдачу володаря булави, ніхто не ризикнув

висловитись інакше. “Вси єдинодушно” загукали “волим под царя восточного, православного, крепкою рукою в нашей благочестивой вере умирати, нежели ненавистнику христову поганину достати”¹⁴.

По-п’яте, у жодному випадку не слід ігнорувати гостроти конфлікту, що спалахнув з приводу відмови російських послів принести присягу, який за інших обставин (відсутності загрози наступу польського війська, якого очікували з дня на день, про що засвідчує універсал гетьмана від 17 січня до старшини з наказом готуватися до відсічі ворогові)¹⁵ неминуче призвів би до відмови української сторони від прийнятої ухвали. Наштовхнувшись на неочікувану позицію В.Бутурліна, гетьман залишив приміщення соборної церкви й зібрав нову раду, що тривала “многое время”. Якщо гетьман, генеральні старшини й полковники допускали можливість принесення ними односторонньої присяги, повіривши “государскому слову”, то рядові козаки й, вочевидь, сотники наполягали на принесенні російським посольством присяги. Як повідомили послані з ради полковники П.Тетеря й Г.Лісницький В.Бутурліну, “гетман де и мы в том верим, только де козаки не верят, а хотят того, чтоб они дали им веру”. Врешті-решт рада ухвалила рішення принести присягу в односторонньому порядку, що й було вчинено¹⁶. Вважаю, що Б.Хмельницький й старшини пішли на цю поступку вимушено, усвідомлюючи безвихідність геополітичного становища Гетьманату.

Найживучішим міфом залишається трактування сутності ухвали Переяславської ради “возз’єднанням (об’єднанням) України з Росією” (дивись праці В.Артамонова, В.Буганова, Л.Заборовського, Л.Пушкарьова, Г.Саніна, Б.Флорі й інших авторів)¹⁷. Складається враження, що більшість російських колег прагне будь-що (всупереч явним свідченням джерел) зберегти означення “возз’єднання”, яке впродовж ХІХ-ХХ ст. слугувало ідеологічною підвалиною російської великодержавної імперської ідеї асиміляції українського народу, позбавлення його права на самостійний державний розвиток, збереження Російської імперії. Навіть такий знаний фахівець епохи як Л.Заборовський, котрий, за його ж визнанням, раніше вважав цей термін “совершенно искусственным”, у другій половині 90-х рр. ХХ ст. раптом дійшов висновку, що “следует, возможно, понятие “воссоединение” сохранить, во всяком случае до дальнейших обсуждений”¹⁸. Але ж ще у 60-х рр. ХХ ст. видатний історик М.Брайчевський аргументовано довів, що застосування цього визначення до ухвали ради “є елементарним невіглаством: Україна і Росія формувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 року вони ніколи не були об’єднані. Тлумачний словник Д.М.Ушакова слово “воссоединение” визначає: “соединение вновь, присоединение отторгнутого”. Але і ця дефініція не рятує справи: Україна ніколи не була відторгнута від Росії; йдеться про різні народи, що сформувалися незалежно один від одного і в різних історичних умовах... “возз’єднувати” Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов’янства”¹⁹. Точніше не скажеш! І жоден адепт імперської міфу “возз’єднання” й по нині не спромігся аргументовано спростувати цей висновок й довести його хибність.

Об’єктивний аналіз єдиного існуючого джерела про хід ради (“Статейного списку” В.Бутурліна, складеного на основі розповіді генерального писаря І.Виговського, оскільки нікого з російського посольства на раді не було)

однозначно засвідчує, що йшлося про ухвалення рішення про прийняття царської протекції (“чтоб есте себе с нами обрали государя из четырех, которого вы хотите”)²⁰. Неточним, м’яко кажучи, є твердження Б.Флорі, що “вхождение территорий... гетманства в состав Русского государства (после решений Переяславской рады 1654 г.) было воспринято обеими сторонами как восстановление прежнего единства, как воссоединение отдельных частей Руси, ранее разделенных политическими границами”²¹.

Ні прийняття протекції царя, ні зміст укладеного на початку квітня 1654 р. договору з Росією, не передбачали входження Гетьманату до її складу, який продовжував зберігати свою державну окремішність. Коли учасники ради висловлювали побажання, щоб “есми вовеки вси едино были”, то мали на увазі досягнення не етнічної чи політичної єдності, а виключно конфесійної (“світу православного”). Саме тому, щоб зберегти державну окремішність Гетьманату, гетьман і старшини рішуче домагалися від російського посольства присягнути за царя, що “их, гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоятъ, и вольностей не нарушетъ...”, а також затвердження прав і привілеїв Війська Запорозького і “всього світу християнського російського”, привезених у березні українським посольством до Москви²². Як з’ясував О.Струкевич, в уявленні тогочасної української політичної еліти цар мав виступати спільним монархом Малої і Великої Росій (котрий триматиме у руках великоросійський й малоросійський скіпетри), але як політично окремішніх і незалежних одна від одної²³. І, щоб юридично закріпити цю окремішність, Б.Хмельницький цього ж дня – 18 січня – вперше вніс до царського титулу істотну зміну: замість “всеа Русии самодержца” вжив термін “всея Великая и Малы Русии самодержца”²⁴.

Отже, Переяславська ухвала (вважати її договором не має жодної підстави) передбачала тільки прийняття протекції царя. А її умови були конкретизовані й реалізовані в укладеному у квітні договорі в Москві.

Найбільшого поширення в українській і російській історіографіях (незалежно від їхніх наукових напрямків і шкіл), художній літературі й публіцистиці набрав міф тлумачення переяславської ухвали як такої, що стосувалася всієї України. Але ж такий підхід принципово помилковий. Мало місце прийняття протекції лише Українською державою – Гетьманатом, терени якої українською і російською сторонами називалися “Малою Руссю”. Інші українські землі, а вони склали більшість території України, продовжували залишатися у складі Речі Посполитої і не підлягали гетьману, а відтак, на них не поширювалася ухвала Переяславської ради. Тому, коли восени 1655 р. українсько-російські війська зайняли значну частину Білорусі, Волинь і Подільське воєводство до існуючого царського титулу додали нове доповнення: “Великий князь Литовський и Белья Руси, Волынский и Подольский”²⁵.

Не менш міцним у науковій, публіцистичній та художній літературі є міф про знакову віковічність чинності переяславської ухвали, на яку і нині полюбують посилятися. Насправді ж Гетьманат, виступивши ініціатором прийняття царської протекції, зіткнувшись з брутальним втручанням Росії у внутрішньополітичне життя та її прагненням перетворити його у свою провінцію, відмовився від неї 16 вересня 1658 р., уклавши Гадацький договір з Річчю Посполитою. Все – це був

кінець Переяслава 1654 р. Він вичерпав себе. Всі наступні ухвали старшинських і козацьких рад щодо взаємин з Росією й укладені на їхній основі договори з царями другої половини XVII-XVIII ст. не мають до нього жодного безпосереднього відношення. А традиційні спроби впродовж XIX – поч. XXI ст. тих чи інших авторів перекласти на нього відповідальність за історичну долю України з вересня 1658 р. сконструйовані за відомим принципом: “після цього, отже внаслідок цього”. Так Переяслав 1654 р. набрав рис есхатологічної події.

Нарешті останнє на що хотілося б звернути увагу. Усталеними міфами продовжують залишатися зображення Переяслава з одного боку винятково позитивною подією в історії України (спостерігається його сакралізація), з другого – різко негативною (демонізація). Прихильники першого вбачають у ньому акт “возз’єднання” “народів-братів”, порятунок України від іноземного поневолення, благодотворний вплив Росії; послідовники другого – втрату Україною незалежності, її закабалення й перетворення у колонію Росії. Аналіз джерел спростовує їх обидва. Як уже раніше відзначалося, не було жодного “возз’єднання” й ухвала ради про прийняття протекції царя торкалася лише Гетьманату. Воднораз договір 1654 р., укладений на основі переяславського акту, не передбачав ні поневолення України, ні її перетворення у колонію (процес втрати автономії Лівобережного гетьманату проходив в останній третині XVII – першій половині XVIII ст., а Правобережна Україна увійшла до складу Росії лише внаслідок II поділу Польщі 1793 р.).

Ухвала Переяславської ради про прийняття протекції царя й укладений договір у квітні 1654 р. були типовими зовнішньополітичними актами того часу і власне так їх потрібно оцінювати. Гетьманат прагнув отримати військово-політичну допомогу з боку Московії для розгрому Речі Посполитої і возз’єднання в його межах усіх етноукраїнських земель. Розчарувавшись у своїх сподіваннях, він же у вересні 1658 р. скасував Переяславську ухвалу й розірвав договір з Росією.

Примітки:

1. Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века / В. Артамонов // Россия-Украина: история взаимоотношений. – М., 1977. – С. 91.
2. Санин Г. Антиосманские войны в 70-90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой / Г. Санин // Россия-Украина... – С.64.
3. Заборовский Л. 340 лет Переяславской Рады. Российско-украинская конференция / Л. Заборовский // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 218-219; Его ж. Переяславская Рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия-Украина: ... – С. 219.
4. Его же. Порта, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648-1654 гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – Ч.1. – С.190-225; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція” / Б. Флоря. – Київська старовина. – 1995. – № 5. – С.87-107.
5. Усі дороги вели в Переяслав? // Україна молода. – 2004. – 17 січня. – С.4.
6. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – М., 1953. – Т. II. – С.152.
7. Усі дороги вели в Переяслав? – С.4.
8. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). Упорядники І.Крип’якевич та І.Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – С.234.
9. История внешней политики России к. XV-XVII в. / Под ред. Г.А.Санина. – М., 1999. – С.282.
10. Заборовский Л. Переяславская рада... / Л. Заборовский. – С.43.
11. ВУР. – М., 1953. – Т. III. – С. 398, 450.

12. Там само. – С.459-460.
13. Там само. – С.460-461; Грушевський М.С. До історії Переяславської ради 1654 року (Виголошено у ВГН 29.Х.1929) / М. Грушевський // Український історик. – 2002. – Р.ХХХІХ. – №1-4. – С.17-25.
14. ВУР. – Т.ІІІ. – С.460-461.
15. ДБХ. – С.315.
16. ВУР. – Т.ІІІ. – С.464-466.
17. Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії / В. Брехуненко // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.646-650; Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В. Кравченко // Переяславська рада 1654 року... – С.512-523; Степанков В. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки / В. Степанков // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник науковий праць. – К., 2003. – С.108-110.
18. Заборовский Л. Переяславская рада... – С.45.
19. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // Переяславська рада 1654 року... – С.301-302.
20. ВУР. – Т.ІІІ. – С.460-461.
21. Флоря Б. О некоторых особенностях... / Б. Флоря. – С.19.
22. ВУР. – Т.ІІІ. – С.464; ДБХ. – С.320-325.
23. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (Інтегральний погляд на питання) / О. Струкевич. – К., 2002. – С.256-262.
24. ДБХ. – С.316.
25. Акты Московского государства. – СПб., 1894. – Т.ІІ. – С.432; Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1997. – Т.ІХ. – Ч.2. – С.1111-1113.

Володимир Верстюк,

старший викладач кафедри всесвітньої історії

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 Р. В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА

Доробку вченого з даної проблеми торкалися М. Максимович (вів полеміку з дослідником стосовно зовнішньої політики Б. Хмельницького)¹, Г. Карпов (критикував М. Костомарова за вибіркове використання джерел, фальшування фактів)², Ю. Мицик (дослідив роботу Миколи Івановича по виданню “Актів Південної та Західної Росії”)³, В. Матях (визначила стан дослідження в українській історіографії українсько-російських відносин другої половини XVII – XVIII ст.)⁴, В. Романцов⁵, В. Смолій, В. Степанков (розвіяли низку міфів, автором яких був учений)⁶, В. Кравченко (з’ясував внесок історика в дослідження Переяславської ради 1654 р.)⁷, О. Ясь (звернув увагу на наслідки Переяславської ради 1654 р. в інтерпретації дослідника)⁸, В. Горобець (висловив думку, що Микола Іванович вперше показав українсько-московські відносини, як відносини двох рівноправних сторін)⁹, Т. Чухліб (висловив припущення, що історик на інтуїтивному рівні сформулював основи концепції полівасалітетної залежності козацької України)¹⁰ та інші дослідники.

У монографії “Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії” (1857 р.) автор стверджував, що наприкінці 1653 р. Б. Хмельницький остаточно відрікся від польського вектора у зовнішній політиці¹¹. Микола Іванович, посиляючись на неперевірену інформацію, яку почерпнув з літописа С. Величка,

відобразив прощання гетьмана з польськими послами на обіді в Чигирині в перших числах січня 1654 р. перед поїздкою до Переяслава такими словами: “Тепер, панове поляки, мені здається, що ми навік розлучимося, тепер ви не будете наші, а ми ваші; цієї втрати ви собі ніколи не зможете відшкодувати”¹². На думку дослідника, визначальним фактором, який спонукав Б. Хмельницького до зближення з Москвою була однакова віра – православ’я. Правда, історик акцентував увагу на одному суттєвому моменті: “Православ’я українців було більше глибинним, а не зовнішнім, як в росіян. Крім того, російська церква одержавилась, стала опорою самодержавства; а в Україні відносини між державою та церквою будувалися на більш демократичних засадах”¹³.

Висвітлюючи перебіг Переяславської ради* 8 (18) січня 1654 р., яка схвалила пропозицію гетьмана прийняти протекцію Москви, вчений виклав власне бачення умов, на яких мало відбутися прийняття Гетьманщиною протекції: “Вся Україна, козацька земля (приблизно в межах Зборівського договору), що займала теперішні губернії: Полтавську, Київську, Чернігівську, більшу частину Волинської і Подільської, приєднується під назвою Малої Русі до Московської держави з правом зберігати особливий свій суд. Управління, обрання гетьмана вільними людьми, право останнього приймати послів і підтримувати відносини з іноземними державами (крім кримського хана і польського короля), недоторканість прав шляхетського, духовного і міщанського станів. Данина (податки) царю повинна сплачуватися без втручання московських збирачів. Кількість реєстрових козаків збільшується до шістдесяти тисяч, але дозволялося мати і більше охочих козаків”¹⁴. Ці умови, на думку М. Костомарова, були “привабливими” для українського народу¹⁵; саме їх було затверджено у Москві у березні 1654 р.¹⁶. Тут Микола Іванович прагнув видати бажане за дійсне, він помилявся, називаючи українсько-московський договір 1654 р. “Переяславсько-Московським”. Насправді проект договору з Росією розроблявся вже після Переяславської ради, його зміст зазнав значних правок у Москві, остаточний варіант також приймався там¹⁷.

М. Костомаров, як і його попередники (автор “Історії Русів”, Д. Бантиш-Каменський, О. Мартос, М. Маркевич, М. Максимович), згадував епізод Переяславської ради про вимогу гетьмана до московських послів присягнути від царського імені. Історик не погоджувався з думкою Д. Бантиш-Каменського, що присягу склали тільки українці¹⁸. Спираючись на повідомлення С. Величка, стверджував, що присягнули і царські посланці¹⁹. Таку віру в достовірність поданої літописцем інформації можна пояснити особливим ставленням дослідника до літописів. Зокрема, він вважав, що вони писалися не задля задоволення звичайної цікавості, а заради “спеціальних практичних цілей: вони мали офіційний характер”²⁰. Заразом наголошував, що їхніми авторами були, як правило, сучасники й очевидці подій²¹.

Особливу увагу М. Костомаров звернув на позицію українського духовенства щодо рішень, які були прийняті на Переяславській раді. Зокрема, вказав, що “духовенство не тільки не присягнуло на вірність царю, а й спочатку не дозволило цього зробити ні церковним слугам, ні людям, що були закріплені за церковними

---

* М. Костомаров у своїх працях по-різному оцінював статус Переяславської ради 1654 р.: “загальна рада”, “генеральна рада”.

землеволодіннями”²². Київський митрополит Сильвестр Косів, хоча і був людиною “тихого характеру”, проявив рішучість і принциповість, “навідріз відмовився прийняти В. Бутурліна та підпорядкуватися московському патріарху. Завдяки цьому українське духовенство ще протягом п’ятдесяти років зберігало свою незалежність і визнавало лише зверхність константинопольського патріарха”²³. Крім того, проти прийняття московської протекції були вінницький полковник І. Богун та І. Сірко, які були авторитетними постатями серед городового та низового козацтва. Саме вони очолили “сильну партію тих, хто не бажав бути підданим московського царя”²⁴.

У другому (1859 р.²⁵) і третьому (1870 р.²⁶) виданнях монографії “Богдан Хмельницький” текст глави, присвяченої Переяславській раді 1654 р., був розширений за рахунок нових документальних матеріалів: “Статей, які привезли посланці гетьмана до Москви”, “Прохання гетьмана Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича” та “Жалуваної грамоти” царя Олексія Михайловича. Проте вчений їх не проаналізував, а механічно включив до тексту праці.

Російський історик Г. Карпов, який в 1870 р. захистив докторську дисертацію на тему “Критичний огляд стану розробки головних російських джерел до історії Малоросії за період з 8 січня 1654 р. до 30 травня 1672 р.”²⁷, вважав, що наведений Миколою Івановичем у передмові до третього видання монографії “Богдан Хмельницький” (1870 р.) перелік джерел був неповним. Критика зводилася до наступного: 1) фрагментарне та вибіркоче використання джерел, особливо тих, що стосувалися висвітлення відносин Б. Хмельницького з Московією (М. Костомаров віддавав перевагу нарративним джерелам, в той час, як Г. Карпов більший акцент робив на актових матеріалах); 2) заплутана система посилань, яка відзначалася “особливою оригінальністю та темнотою”; 3) відсутність посилань на фундаментальну працю С. Соловйова “Історія Росії”, хоча саме він увів до наукового обігу майже половину “малоросійських справ”, що зберігалися в архівах Міністерства юстиції та Міністерства закордонних справ Російської імперії. Г. Карпов стверджував, що у М. Костомарова “поява бояр на Переяславській раді, тамтешня присяга та взагалі всі ці події подані так, немовби вони впали з неба”²⁸.

У іншій праці (“Костомаров як історик Малоросії”²⁹), присвяченій критиці монографії “Богдан Хмельницький” та виданню “Актив ЮЗР” за редакцією М. Костомарова, автор вкотре наголосив, що немає жодних достовірних відомостей про читання “умов підданства” та “складання присяги бояр за царя”³⁰. Опонент Миколи Івановича слушно вважав повідомлення С. Величка сумнівними, стверджуючи, що вони суперечать актовим матеріалам³¹.

М. Костомаров не погодився із зауваженнями Г. Карпова і продовжував вважати, що під час Переяславської ради 1654 р. присягнули і московські бояри. “Розглядаючи інформацію, яку подає С. Величко, – писав історик, – ми знайдемо в ній дві ознаки: перша – обіцянка, друга – клятвеність обіцянки. Перша ознака підтверджується тим, що козацькі чиновники, які їздили пізніше до Москви, посилалися на обіцянку: тому я визнаю, що ця перша ознака достовірна; щодо іншої, то я піддаю її сумніву, припускаю, що вона могла бути перебільшеною обіцянкою, котра склалася у головах малоросів, які всіляко дорожили своїми правами; але я не маю підстав цілковито спростовувати і її правдивість: якщо це і не була формальна присяга, то могло мати місце боїння, якого руська людина не

завжди остерігається, тим більше, що висловити її могли в той час від чистого серця без сторонніх думок”³².

У четвертому виданні монографії “Богдан Хмельницький” (1884 р.) він вкотре назвав українсько-московський договір 1654 р. “Переяславсько-Московським”, фактично без змін було залишено і умови прийняття протекції. У праці також було опубліковано основні документи, які, на думку дослідника, склали цей договірний акт: “Статті, постановлені в Москві з посланцями гетьмана Хмельницького” (11 статей з царськими резолюціями), “Прохання гетьмана Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича з додатком договірних пунктів” (23 статті з царськими резолюціями), “Жалувану грамоту” царя Олексія Михайловича³³. Правда, історик подав дещо плутану версію висвітлення цього питання. Прохання Б. Хмельницького до царя (23 статті) з царськими резолюціями Микола Іванович неправомірно помістив після публікації підсумкових 11 статей, перед текстом царської “Жалуваної грамоти”. Короткий коментар ученого до “Березневих статей” констатував деякі обмеження з боку царя. Найважливіше з цих обмежень, на його думку, стосувалося контактів гетьмана з Польщею та Османською імперією.

В історії українського народу після укладення “Переяславсько-Московського договору” почалася нова доба, яку М. Костомаров назвав “російським періодом Гетьманщини”³⁴. Він наголошував, що Б. Хмельницький, “приймаючи протекцію царя, хотів продовжити розпочату справу відновлення незалежності і цілісності всього південноруського краю; зберегти самобутність свого народу”³⁵. Але згодом українці відчули на собі “чуже їм великоруське управління”³⁶. Підґрунтя трагедії, що спіткала Гетьманщину, вбачав в тому, що, незважаючи на єдність віри і походження, “в суспільних поняттях історія залишила на двох наших народностях свої сліди і встановила в них поняття абсолютно протилежні”³⁷. “У великоруського народу ідея свободи поглинається ідеєю общинності, самодержав’я; південноруський сприймає общинність як рабство і несправедливість. На відміну від російської общини, пізніша українська громада не обмежувала особисту свободу людини”³⁸.

Підводячи підсумки, варто зупинитись на наступних моментах: по-перше, М. Костомаров одним з перших в історіографії приділив належну увагу зовнішній політиці козацької України за гетьманату Б. Хмельницького, зокрема, московському вектору; по-друге, характеризуючи українсько-московські відносини після укладення “Переяславсько-Московського договору” 1654 р., слушно використав терміни “протекція”, “збереження самобутності”, а не “возз’єднання”, якого дотримувалися Д. Бантиш-Каменський та М. Максимович; по-третє, вважав, що російські порядки та ментальні установки суттєво відрізнялися від українських звичаїв, традицій та архетипів.

Примітки:

1. Максимович М. А. Воспоминание о Богдане Хмельницком / А. М. Максимович // Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1; Его же. Письма о Богдане Хмельницком / А. М. Максимович // Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1.
2. Карпов Г. Ф. Костомаров как историк Малороссии / Г. Ф. Карпов. – М., 1871. – 35 с.; Его же. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года / Г. Ф. Карпов. – М., 1870.

3. Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП “Дніпро”, 1996. – 262 с.
4. Матях В. М. Держава Богдана Хмельницького: історіографічна ретроспектива проблеми / В. М. Матях // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 148-156; Її ж. Українсько-російські відносини другої половини XVII — XVIII ст. (стан дослідження в українській історіографії) / В. М. Матях // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 110-118.
5. Романцов В. М. Становлення козацької держави у добу Національно-визвольної війни (проблема в українській історіографії 40-х рр. XIX – початку XX ст.): Монографія / В. М. Романцов. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – 284 с.
6. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – 400 с.; іл.; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 447 с.
7. Кравченко В. Концепції Переяслав в українській історіографії / В. Кравченко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 463-523.
8. Ясь О. Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова / О. Ясь // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 512-530; Його ж. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) / О. Ясь // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 524-604.
9. Горобець В. “Волимо царя східного...”. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Видавництво “Часопис “Критика””, 2007. – С. 39.
10. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. (Видання 2-ге, доопрацьоване) / Т. В. Чухліб – К.: Видавництво “Арістей”, 2005. – 640 с.; Його ж. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. – К.: Наш час, 2007. – 156 с.
11. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 113. – Кн. 7. – С. 33.
12. Там же.
13. Его же. О преподавании на южнорусском языке / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Казаки. Исторические монографии и исследования. (Серия “Актуальная история России”). – М.: “Чарли”, 1995. – С. 380-381.
14. Його ж. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький / М. І. Костомаров // Костомаров М. І. Галерея портретів: Біогр. Нариси: Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож. С. К. Семендяєв. – К.: Веселка, 1993. – С. 156.
15. Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России... – Т. 113. – Кн. 7. – С. 39.
16. Там же. – С. 40-41.
17. Кравченко В. Назв. праця; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби... – С. 524-604.
18. Романцов В. М. Назв. праця. – С. 205-206.
19. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России... – Т. 113. – Кн. 7. – С. 36.
20. Его же. Лекции по русской истории / Сост. по запискам слушателей П.Г-вым [Гайдебуровым]. – СПб., 1861. – Ч. 1: Источники русской истории. – С. 21.
21. Там же. – С. 23.
22. Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России... – Т. 113. – Кн. 7. – С. 38.
23. Там же.

24. Там же. – С. 42.
25. Его же. Богдан Хмельницкий. / 2-е изд., доп. / Н. Костомаров. – СПб.: Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. – Т. 1. – С. 413-430.
26. Его же. Исторические монографии и исследования: В 12 т. / Н. Костомаров. – Санкт-Петербург, 1870. – Т. 11: Богдан Хмельницкий. – Т. 3. – С. 124-156.
27. Карпов Г. Ф. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года / Г. Ф. Карпов. – М., 1870.
28. Там же. – С. 140.
29. Карпов Г. Ф. Костомаров как историк Малороссии / Г. Ф. Карпов. – М., 1871. – 35 с.
30. Там же. – С. 16-17.
31. Там же.
32. Костомаров Н. И. Ответ г. Карпову [на] “Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года. Сочинение Г. Карпова”. – М., 1870 / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. – М., 1996. – [Т. 16] Русские инородцы. – С. 519.
33. Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во “Чарли”, 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 642-653.
34. Его же. Об историческом значении русской народной поэзии / Н. И. Костомаров // Етнографічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1930. – С. 58.
35. Его же. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1928. – С. 153.
36. Его же. Исторические монографии и исследования: В 20 т. / 2-е изд. СПб., М.: Изд-во М.Вольфа, 1881. – Т. 15: Руина. Историческая монография 1663-1687 гг. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича. – С. 187.
37. Його ж. Дві руські народності: Порівняльна характеристика українців та росіян / М. І. Костомаров // Українська мова та література в школі – 2001. – № 6. – С. 58.
38. Там само. – С. 59.

Володимир Газін,

к.і.н., доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ПЕРЕЯСЛАВ 1658 РОКУ: ЕТАП МОСКОВСЬКОГО НАСТУПУ НА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ

Цього року ми відзначили чергову річницю Переяславської ради 1654 р., яка поклала початок московській експансії на українські землі. Саме, починаючи з неї, і до 1659 царським урядом здійснювався масований цілеспрямований тиск на українське керівництво з метою ревізії тільки що укладеного договору в напрямку поступового встановлення контролю Москви над різними сферами життя українського суспільства (політика, фінанси, релігія, господарське життя) й недопущення дрейфу козацької України в бік Польщі, Швеції, чи Туреччини. Склалося враження, що царський уряд здійснював сплановану «наступальну операцію», об'єктом якої стала українська державність. При цьому ключові події відбувалися саме в Переяславі (Переяславські ради 1654 р. та 1658 р., Переяславський договір 1659 р.). І якщо означені події 1654 та 1659 рр. широко

висвітлені в історіографії, то рада 1658 року залишилася в затінку. Хоча, без сумніву, вона була на менш важливою та мала помітні наслідки для розвитку української державності.

Вимушений крок гетьмана Богдана Хмельницького на союз з Московією, продиктований вкрай складною військово-політичною ситуацією, в якій опинилася козацька Україна, призвів до важких наслідків для останньої. Звичайно, гетьман, діючи в рамках поширеної в той час європейської практики (прийняття протекції однієї, чи навіть кількох держав) не міг передбачити, що для російського керівництва дана угода виходила за межі надання допомоги «братньому православному народу» в його боротьбі проти католицької Польщі. Вона розглядалася як крок для розширення території Московії та закладення фундаменту майбутньої православної слов'янської імперії. У цьому сенсі Погодившись на доволі легкі умови договору 1654 р., збереження повного суверенітету Війська Запорозького як у внутрішній, так, фактично, і в зовнішній політиці, Москва створювала своєрідний плацдарм для наступу на цей суверенітет. Там мали намір максимально використати український військовий та політичний потенціал для реалізації власних цілей, ігноруючи інтереси Чигирини та особливо не переймаючись обов'язками протектора.

Це виявилось вже тоді, коли Москва, розпочавши війну з Річчю Посполитою, зробила своєю головною метою вихід до Балтійського моря. При цьому перед Хмельницьким було поставлено вимогу надіслати військовий контингент в Білорусію для підтримки наступальних операцій московських військ проти Великого князівства Литовського. А настійливі прохання гетьмана про присилку допоміжних військ в Україну для боротьби проти коронного війська й татар, були проігноровані. Чим і скористалися поляки. У жовтні 1654 р. 30-тисячне військо під командуванням коронного гетьмана Станіслава Потоцького вторглося в Брацлавщину¹.

Усе виявилось навпаки. За наполяганням московських воєвод Хмельницький з основними силами змушений був прикривати Москву від можливого наступу татар. Відтак увесь тягар боїв з поляками ліг на плечі брацлавського полку. А в самий розпал польських безчинств на Брацлавщині 5 (15) січня 1655 р., до гетьмана прибув московський посол Матвеев. Ознайомивши Хмельницького з планом московських операцій на 1655 р. (наступ на Мінськ і Вільну з наміром продовжити потім наступ на Варшаву), передав наказ царя мобілізувати всі сили й надати у розпорядження Шереметьєва три козацькі полки, а з іншими обмежитися охороною кордонів².

Матвеев проінформував гетьмана про бажання царя зробити Київ столицею, де мав би бути збудований двір та покої на випадок приїзду царя, який виказував особливе бажання саме там помолитися образу Пречистої і святим мощам Антонія і Феодосія й інших святих, «...і для того також, що як буде Київ столицею і буде там двір його ц.в., то прихід його ц.в. буде грізний супротивнику – польському кролю»³.

Також Хмельницького було ознайомлено з планами царя запровадити в Україні солдатське військо. Так, він говорив: «Великий Государ велів тобі сказати, що для охорони від наступів польського короля і кримського хана в тих місцях де ти їх сподіваєшся, треба завести на 10 тис. солдатських полків – крім тих, що

вписані в реєстр. Щоб навчити їх солдатському строю, цар пришле полковників, полуполковників і майорів, капітанів і всяких урядників – солдатського строю офіцерів, а коли навчатися, призначить полковників і урядників з людей солдатському ученню навчених». Окрім цього, декларувалася доцільність призначення московських воєвод в українські міста: «Стало відомо Великому государеві, що в Запорозьких городах і в уїздах чиняться людності утиски і кривди від приїжджих людей, тому добре було б аби по Запорозьких городах були царські воєводи...»⁴.

Дні пропозиції означали ревію переяславсько-московських домовленостей 1654 р. та грубе втручання у внутрішні справи України й звичайно викликали негативну реакцію з боку Богдана Хмельницького.

Навесні 1656 р. Чигирин знову піддався неприхованому тиску з боку московського керівництва. Думний дяк Ларіон Лопухін, що прибув з візитом до гетьмана, знову заговорив про необхідність запровадження воєводської форми правління, оскільки «...без воєвод в черкаських містах бути не гоже»⁵.

Насамкінець, даний етап нівелювання московською стороною умов договору з Військом Запорозьким «увінчався» укладенням Віленського договору 1656 р. Не вдаючись до опису деталей російсько-польських переговорів, зазначимо, що їх антиукраїнська складова була доволі суттєвою. Це і натяки в ході переговорів на можливість вирішення між Москвою та Варшавою «української проблеми» (в ході посольських з'їздів московіти повсякчас демонстрували здатність іти на компроміси, зокрема і в «українському питанні», для досягнення головного – польської корони для Романових), і недопущення до переговорів послів, надісланих у Вільно Богданом Хмельницьким, і, насамкінець, саме укладення угоди з поляками всупереч позиції Чигириня. Фактично, цар як протектор Війська Запорозького відмовився підтримувати його у війні проти Речі Посполитої, що унеможливило виконання основної мети – визволення всіх українських земель з-під влади Польщі.

З початку 1657 р., особливо в умовах розгортання антипольської кампанії силами Раднотської коаліції, куди окрім Швеції й Трансільванії входило і Військо Запорозьке, посилювалися спроби Москви здійснити ревізію угоди 1654 р. Як відзначає В.Горобець, лише за першу половину 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств, очолюваних царськими сановниками⁶. При цьому, розуміючи, що саме гетьман стоїть на шляху реалізації їхніх планів, росіяни спрямовують зусилля на проведення антигетьманської кампанії серед українського населення, яку мали здійснювати численні послі й посланці, які направлялися в Україну. Зокрема, в червні 1657 р. царський посланець Іван Желябужській, отримавши відповідні інструкції й проїжджаючи українськими містами, агітував проти гетьманської політики, яку називав злочинною та зрадливою, закликав населення виступати за призначення московських воєвод до козацької України, говорив, що для мешканців України краще бути під управлінням воєвод, ніж під владою гетьмана і старшини⁷.

Як бачимо, тема воєвод продовжувала активно розроблятися царським урядом. Її реалізація вела фактично до обмеження, а надалі й ліквідації влади гетьманської адміністрації. Однак, на перешкоді цьому стояла тверда й непоступлива позиція Богдана Хмельницького.

Смерть Великого українського гетьмана 27 липня (6 серпня) 1657 р. стала сигналом для активізації Москвою української політики. Там все більш відкрито демонстрували прагнення переглянути умови Переяславсько-московської угоди в сенсі підпорядкування Війська Запорозького своїй адміністрації та обмеження влади українського уряду. Для цього годилося все. Попри те, що ще за життя гетьмана старшинська рада ухвалила рішення про призначення наступником Хмельницького його молодшого сина Юрія, у Москві з цим не бажали рахуватися. Показовими у цьому сенсі були слова царського посла Федора Бутурліна, який, торкнувшись перспектив обрання Юрія Хмельницького гетьманом, у листі до царя зазначав, що «... по смерті де гетьмана тому слову (рішення старшинської ради – В.Г.) буде відміна, то де все буде на волі твоїй великого государя: кого ти великий государ пожалуєш, накажеш бути над військом запорозьким гетьманом, той і буде»⁸.

Діючи відповідно до цього, в Москві ставили під сумнів легітимність нової української влади (як Юрія Хмельницького, так і його радника, а потім і повновладного гетьмана Івана Виговського). Це фактично створювало умови для здійснення тиску на український уряд.

По-друге, в Москві намагаються використати у своїх цілях загострення соціальних протиріч в Українській державі між козацькою старшиною з одного боку та рядовим козацтвом, селянством та міщанами – з другого. Також для Москви створював певні перспективи наростаючий конфлікт між гетьманським урядом та Запоріжжям, яке прагнуло повернення до старих козацьких звичаїв з традиційною козацькою демократією. Москва спеціально роздмухувалися ці суперечності, створюючи для гетьманського уряду ситуацію, вирішення якої без допомоги Кремля було б неможливим. Граючи на суперечностях соціального характеру, там могли розраховувати на підтримку з боку черні, а також низового товариства. Також доволі перспективним вбачалося стимулювання суперечностей між міщанством та козацтвом (образ «справедливих і добрих» воєвод протиставлявся «зажерливим та свавільним» козакам та їх старшині).

Насамкінець, московське керівництво вдається до методів прямого тиску шляхом введення на територію України додаткових військ. Аргументувалося це необхідністю підтримки порядку, угамування різного роду свавільників та захисту від зовнішніх ворогів.

Так, уже 10 (20) серпня 1657 р. українських послів, які перебували в Москві (П.Тетеря та С.Богданович-Зарудний) було викликано до посольського приказу, де їм повідомили, що в Україну негайно відправляється з Белгорода князь Ромодановській з пішим і кінним військом, а також князь Алексей Трубецкой. На зауваження керівників українського посольства, що з огляду на спокійну обстановку у Війську Запорозькому немає необхідності надсилати в Україну військо, російські урядовці відповіли, що «...государеві тепер не посилати Трубецкого з товаришами ніяк не можна, бо після смерті гетьмана у війську запорозькому сталася міжусобиця і слід їх запевнити у царській ласці»⁹.

Послам вдалося відмовити російське керівництво від ідеї негайного введення військ в Україну, проте в Москві невдовзі знову повернулися до цих планів. Передбачалося надіслати в Україну, окрім полків Ромодановского, ще й підрозділи воєвод Шереметьєва й Трубецкого¹⁰.

Уже 22 серпня (1 вересня) 1657 р. 5 тисячне військо князя Григорія Ромодановського виступило в Україну і 12 (22) вересня підійшло до Переяслава¹¹.

Для заспокоєння населення козацької України 30 жовтня 1657 р. царем була направлена спеціальна грамота, в якій запевнялось в дотриманні всіх положень українсько-московського договору 1654 р., заперечувалися чутки про скорочення козацького реєстру, а також, що присилка воєвод в українські міста здійснюватиметься з метою обмеження вольностей Війська Запорозького. Наводився приклад Києва, де воєвода жодним чином не порушував свобод та вольностей ні козаків, ні міщан¹².

Стосовно ж московських військ зазначалося, що вони направлені до кордонів України лише з метою захисту українського народу від можливого вторгнення татар і поляків¹³.

10 (20) серпня 1657 р.¹⁴ в Чигирин направляється відомий фахівець в українських справах Василій Кікін. У царському наказі послу значилося, щоб той в Ніжині та інших містах козацької України проводив секретні розмови з міщанством (війтами, бурмістрами, простими людьми) «наодинці» з метою переконання їх, що «добре б було якби великий государ велів бути у нас своїм воєводам для оборони від неприятельських приходів і всяких розправних діл». Кікін мав формувати суспільну думку, що воєводи також є захистом від «обид і податків» від полковників¹⁵.

Загалом посол повинен був зібрати інформацію про ситуацію в козацькому війську, про настрої серед старшини, з'ясувати ставлення козацтва до перспективи появи в їхніх містах московських воєвод¹⁶.

Тут слід погодитися з польським істориком Ф.Равітою-Гавроньським, що місія Кікіна означала перехід від обережної та несміливої політики, яку Москва проводила стосовно козацької України за життя Хмельницького, до рішучих та виразних дій¹⁷.

Показовим було те, що Кікін привіз царську грамоту, яка всупереч проханню Тетері адресувати її на ім'я нового гетьмана Юрія Хмельницького, була направлена Війську Запорозькому. Кікіну ж було наказано не зустрічатися ні з сином Богдана, ні з генеральним писарем Виговським¹⁸.

Прибувши в Україну, царський посол зустрівся з генеральними старшинами й відразу підняв питання, яке, на думку московських урядовців, було найголовнішим, про доцільність введення московських воєвод у найбільші українські міста, як засіб проти всіляких сварок та бунтів (!). Звертаємо увагу, що на думку царського посла, головне призначення московських військ вбачалося не в захисті України від зовнішньої загрози, а для наведення порядку у внутрішніх справах. Проте, як зрозумів Кікін, козацька старшина не вельми захоплено сприйняла таку перспективу, вважаючи, що для придушення бунтів достатньо й козацького війська. 25 серпня (4 вересня) Кікін вручив старшині царську грамоту й повідомив про рішення царя надіслати в Україну Трубецького, Хітрово та ін. Вкотре він підняв питання стосовно московських воєвод (очевидно, що воно дійсно розглядалося Москвою як першочергове) і виявив неабиякий інтерес до тогочасних українсько-польських відносин (саме в той час у Чигирині перебував королівський посол Станіслав Беневській)¹⁹. Оскільки українськими урядовцями у той час проводилися інтенсивні переговори з поляками. Значною мірою це була відповідь на московську

політику наступу на український суверенітет. Наполегливість Москви в питаннях введення до українських міст воєвод (Кікін повідомляв у своєму статейному списку про свої розмови на цю тему в Ромнах, Лохвиці та Лубнах²⁰), прагнення запровадити контроль над збором податків на території козацької України, спроби обмежити зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду, апелювання до черні та налаштування рядових козаків, міщан та селян проти гетьмана й старшини підштовхнули Івана Виговського до пошуку порозуміння з Польщею. Гетьманським урядом Варшава розглядалася як альтернатива Москві.

Відразу по від'їзді Кікіна з Чигирин, туди прибуває новий московський посланець Матвеев²¹, який у розмові з Виговським знову підняв питання про введення московських воєвод в українські міста, зокрема, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Білу Церкву, Корсунь та Прилуки. Він вважав, що московські залоги мають утримуватися з українських доходів²².

М.Грушевський, аналізуючи тогочасну московську політику, зазначав, що «...по смерті Б.Хмельницького виникла перспектива нового порушення Переяславської умови: скасування гетьманського правління, заведення московської воєводської управи, зменшення до мінімуму козацького війська, нищення економічних і політичних привілеїв старшини, ліквідації автономної української церкви тощо. Уперте ігнорування Москвою наступників Богдана – його сина Юрія та Виговського (царська грамота, що визнавала обрання Виговського надійшла пізніше) все це давало підстави підозрювати наміри повного скасування гетьманського уряду... Великі московські сили, що мали прибути в Україну мали на меті здійснити тиск на український уряд»²³.

Насамкінець, московське керівництво задіяло у своєму наступі на український суверенітет класичну тактику імперської політики – поділяй і володарюй, що виявилось у таємній підтримці антигетьманської опозиції, яка оформилася в останні місяці 1657 р.

У появі опозиції свою роль відіграли різні чинники. Тут були і протиріччя соціального характеру, і прагнення Запоріжжя відігравати провідну роль в суспільстві, і особисті амбіції очільників опозиції (Мартина Пушкаря та Якова Барабаша), і прорахунки гетьманського уряду Івана Виговського (неправомірне усунення від влади Юрія Хмельницького). Але й свою роль відіграла таємна антигетманська агітація з боку Москви. Зацікавлений в послабленні гетьманського уряду, а відтак його здатності чинити опір російським зазіханням, Кремль, заявляючи про підтримку Виговського, таємним чином стимулював і підтримував опозиційні сили. Прикладів такої двоякої політики було чимало.

Коли в листопаді 1657 р. до Москви прибули посланці січового товариства²⁴, царські дяки почали переконувати їх, що краще було б якби в Україні були царські воєводи, вказуючи, що тоді не було б їм жодних кривд від полковників²⁵. 26 листопада 1657 р. послами були подані письмові пункти, складені, на думку Грушевського, явно за допомогою московських дяків²⁶. У них містилися звинувачення на адресу Виговського і старшини. Запорожці зазначали, що Виговський «литвин» і його обрання гетьманом суперечить традиціям Війська Запорозького, де завжди гетьманів обирали саме із Запоріжжя. Також звинувачення стосувалися неправомірної зовнішньої політики гетьмана, який, згідно слів запорожців, мав стосунки «без відома і без указу його царської величності з

кримським ханом та з іншими королями та князями...». У посланні містилося також прохання надіслати до України царських воєвод, які б збирали всі податки до царської казни: «Щоб великий государ, його царська величність, наказав бути в містах Війська Запорозького, в яких доведеться, для охорони міщан та повітових людей, своїм царської величності воєводам, і на тих воєвод в ратних людей, які з ними будуть збирати і давати стацію з міст Малої Росії». Вимагалось, щоб після переобрання Виговського його було заарештовано і відіслано до Москви²⁷. Як відзначає М.Грушевський, ці пункти стали результатом «дуже тісного співробітництва запорізької демократії та московської бюрократії... його (московського уряду – В.Г.) завдання було при тім не збільшення ролі впливу городової черні – а збільшення через неї свого впливу на старшину – можливості натиску на неї, можливості примусити старшину, з постулятами черні і Січі в руках – виконувати московські вимоги і директиви »²⁸.

Серед головних московських постулатів, фактично продиктованих січовикам, були наступні: гетьмани повинні обиратися не інакше, як під контролем царського делегата і не можуть інакше відставлятися, як з царського відомства; при виборі гетьмана мають піддаватися ревізії постанови і конституція Малої Росії, власне затверджуватися ним заново; особи, помічені у невірності мають бути арештовані та вивезені до Москви і засилатися за волею царя. Цим фактично зводилася нанівець українська автономія

Водночас, в Москві намагалися, користуючись з політичної кризи в Україні, тиснути на гетьмана, змушуючи його до поступливості. Так 30 листопада (10 грудня) 1657 р. до Чигирини було направлено посла, який мав ініціювати скликання ради в Переяславі для обговорення всіх гострих питань внутрішнього життя козацької України²⁹. Царський посланець був уповноважений повідомити, що з метою захисту українських міст від ворога цар “велів в значніших городах Малої Росії: в Чернігові, Ніжені, Переяславі та інших... бути своїм воєводам і ратним людям”. Водночас було піднято питання Білорусії. Саме там розгорнулося серйозне протистояння між Москвою та Чигирином за контроль над цим регіоном. Цар призначив своїх воєвод у Вільно, Борисов, Мінськ, Оршу, Новгородок і Гродно та поставив вимогу, щоб українські війська, які до того зайняли ряд білоруських міст і де активно відбувався процес формування козацьких структур, тепер покинули Бихів та Чауси і відійти до українських міст³⁰.

Фактично, користуючись зі складної ситуації в Україні, Москва, обіцяючи всіляко підтримувати Виговського, взамін вимагала серйозних поступок у напрямку ревізії договору 1654 р. Саме на це були спрямовані вимоги царського уряду щодо укладення нової українсько-московської угоди, яка й мала б зафіксувати бажані для Москви зміни в російсько-українських відносинах. Угоду передбачалося підписати на раді в Переяславі, запланованій на лютий 1658 р.

В епіцентрі українсько-московських відносин знову опиняється Переяслав. Туди прибув царський представник Хітрово, представники родини Виговського, верхівка української церкви на чолі з митрополитом, полковники³¹.

Під час ради Хітрово від імені царя вручив Виговському булаву. Відбулося офіційне визнання Москвою гетьмана Виговського. Взамін цього українська сторона змушена була підписати новий “договір” (15 (25) лютого 1658 р.), в якому,

з поміж іншого, було постановлено про необхідність введення московських воєвод до українських міст³².

Іван Виговський у даний момент задля збереження стабільних офіційних стосунків з Москвою змушений був уникати різких заяв і за допомогою дипломатичної риторики повсякчас заявляти про вірність української сторони угодам, укладеним в 1654 р., таким чином утримуючи росіян від різких кроків в напрямку збільшення своєї військової присутності в козацькій Україні.

Мотивація дій Івана Виговського видається зрозумілою. Він, насамперед, намагався не допустити загострення українсько-російських відносин в умовах розвитку антигетьманського повстання в Україні. Гетьман розумів, що попри заяви в підтримці законного уряду Війська Запорозького, росіяни таємно сприяли опозиції. Прихід російських військ унеможлиблював рішуче придушення виступу Пушкаря та Барабаша. Без сумніву, акт складання присяги в Переяславі був нічим іншим як спробою виграти час, переконати московський уряд у своїй лояльності, змусити його відмовитися від підтримки опозиції.

Звичайно, російське керівництво прагнуло закріпити свої дипломатичні успіхи та відразу на практиці реалізувати домовленості з українським гетьманом. Водночас ставилося питання перебудови системи управління козацькою Україною. Так, було визначено воєвод та військові контингенти, які мали відправитися в українські міста (загалом 1600 чол.)³³. Прибувши в українські міста, вони мали оповістити місцевого полковника, старшину та міщан, що вони надіслані царем виключно на прохання гетьмана Івана Виговського, згідно постанов прийнятих на козацькій раді в Переяславі³⁴.

Загальне керівництво процесом встановлення нової московської адміністрації в Україні було доручене бояринові Васілію Шереметьєву. Його призначення воєводою в Київ було доволі промовистим в сенсі прагнення московського керівництва посилити контроль над українськими справами. 6 (16) квітня 1658 р. він отримав наказ відбути до Києва і зайнятись складанням козацького реєстру, переписом усіх прибутків і організацією їх збору³⁵.

Згідно запланованої реорганізації адміністративний апарат зосереджувався в руках міщанства під безпосереднім контролем московських воєвод – комендантів головних міст. А козацтву було уготовано становище простого війська, яким воно було за польських часів³⁶.

Що ж до обов'язків самих воєвод, то таку інформацію нам дає, зокрема, наказ стольнику Чірікову, який направлявся воєводою в Полтаву. Так, воєвода в порозумінні з полковником і магістратом має організувати варту в містах і замках (в яких містах є воєводи, там саме московські стрільці мають охороняти “город і острог” (місто і замок); проводити слідство і чинити суд в справах провин з боку стрільців. Коли ж справа стосується злочинів місцевих козаків, чи міщан проти стрільців, то покарання на вимогу воєводи мав здійснювати полковник. На воєводу покладався обов'язок слідкувати за всім, що відбувається в Україні, а також збирати інформацію про польські й кримські справи.

У секретній інструкції Чірікову наказувалося розвідати хто збирає в Полтаві з усіх товарів мито і орендні гроші з млинів та інших промислів і на кого збирають (на гетьмана, чи полковника). Він повинен знати, скільки тих доходів можна зібрати на рік, як всі ці операції здійснювалися за королівського уряду, які доходи

збиралися на короля в грошах і збіжжі, як їх до короля відсилали (очевидно, в Москві обдумували план, щоб перейняти польську практику)³⁷. Як відзначає Грушевський, таким чином Москва намагалася "...виключити з міського життя козацькі впливи, повернути те, що загарбали козаки і козацькі уряди з спадщини узурпацій старостинських, католицьких кляшторів та біскупств. Царський уряд рішив пошукати через нових воєвод старих передкозацьких практик, котрі він би міг використати для безпосередніх зв'язків з міщанством – минаючи козацьку верству"³⁸.

За таких умов метою Виговського стало недопущення московських воєвод в Україну. Його рішучість простежується вже в тогочасних розмовах з царськими людьми. Зокрема, в розмові зі Скуратовим під час повернення гетьмана з-під Полтави до Чигирин, він, по-перше, зазначав, що перемога над опозицією відбулася без будь-якої участі царських військ і тепер, після того як він сам справився зі «свавільниками» воєводи йому не потрібні. По-друге, він висловив невдоволення з того, що московське керівництво намагається обмежити гетьманську владу, наголосивши, що Москві «треба такого гетьмана, щоб його взяти за чуба і водити»³⁹.

Заручившись підтримкою патріотично налаштованої частини козацької старшини (показовою у цьому плані була позиція впливового у козацьких колах полковника Івана Богуна, який у розмові з тим самим Скуратовим, заявив з неприхованою погрозою: «До нас у Чигирин воєводою їдеш? Не виїдеш здоров!»⁴⁰). Виговський так і не видав наказ приймати воєвод в українських містах.

12 (22) червня 1658 р. Г.Ромодановській отримав царський наказ виступити в Україну «гамувати свавільників», а частину війська направити до Шереметьєва в Київ⁴¹.

Звичайно, такий розвиток подій аж ніяк не влаштував Виговського. Першочерговим завданням гетьмана стало недопущення фактичної московської агресії на українські землі. У рамках цього постала проблема Києва, де з 1654 р. знаходився московський воєвода. Виговський поставив завдання витіснити звідти московську залого, що покладалося на його брата Данила). Таким чином ставилося завдання, як це зазначає Грушевський, «...до решти замкнути Україну від Москви»⁴².

Слід сказати, що дане питання обговорювалося під час наради старшини, яка відбулася в Чигирині 20 (30) липня 1658 р. На ній було прийнято рішення обрати твердий курс стосовно Москви і не лише не приймати нових воєвод, а й змусити московське керівництво вивести свою залого з Києва: «На раді полковники говорили, щоб великого государя воєводам в черкаських містах не бути»⁴³.

Водночас Виговський вдався до дій, які мали б повністю унеможливити реалізацію московських планів щодо України. По-перше, він намагається витіснити з росіян Києва, направивши туди козацькі полки під керівництвом свого брата Данила. По-друге, фактично на літо – осінь 1658 р. отримує завершення переговорний процес з поляками, який вилився в підписання Гадяцької угоди, яка фактично денонсувала як Переяславсько-московський договір 1654 р. так і угоду, підписану в Переяславі в лютому 1658 р.

Отже, Переяславська рада 1658 р. стала черговим рубежем в наступі Москви на суверенітет Війська Запорозького, фундамент для якого було закладено в 1654 р.

Однак, державницька позиція тодішнього українського гетьмана Івана Виговського стала на заваді реалізації планів Кремля. Попри те що він змушений був погодитися на вимоги Москви, що було оформлено в Переяславських статтях 1658 р., дуже скоро він вжив усіх можливих заходів, щоб не допустити їх реалізації.

Примітки:

1. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkej chorągwi. Ziemianina województwa Bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spólcześnie porządkiem lat opowiedziane. – Lwów: W drukarni zakładu narodowego Ossolińskich, 1850. – S. 48. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznań: Nakład i czcionkami N.Kamińskiego i spółki, 1859. – Т. 1. – S. 189; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. IX-2. – С.1013-1014.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С.1029
3. Там само. – С.1033
4. Там само.
5. Горобець В. «Волимо царя східного...»... - С. 81.
6. Там само. – С. 112.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С. 1381.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією (далі – АЮЗР). – СПб. Тип М.Этингера, 1879. – Т.11. – С.682.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. X. – С. 18-19, 24-25.
10. Там само. – С. 26-27.
11. Там само. – С. 73.
12. АЮЗР. – СПб. Тип В.В.Пратц, 1872. – Т.7. – С,190.
13. Там само . – С. 190.
14. Там само. – Т.11. – С. 781-782.
15. Там само. – С. 787-788.
16. Там само. – С. 789; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 21.
17. Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci V.Chmielnickiego do umowy chadziackiej. – Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1907. – S.29.
18. АЮЗР. – Т.11. – С. 790; Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rusią. – S.30.
19. АЮЗР. – Т.11. – С. 792-793, 797-798; Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rusią. – S.30-31.
20. АЮЗР. – Т.11. – С. 805.
21. Там само. – СПб. Тип. П.А.Кулиша, 1863. – Т.4. – С.21-22; Т. 7. – С. 233; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 42-43.
22. АЮЗР. – Т.4. – С.23-24; Т. 7. – С. 233; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 29, 42-43.
23. Там само. – С. 55-56]
24. АЮЗР. – Т.7. – С. 184-187.
25. Там само. – С.188; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 112.
26. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 113.
27. АЮЗР. – Т.7. – С.191-194.
28. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 113-117.
29. АЮЗР. – Т.7. – С.194.
30. Там само. – Т. 4. – С. 94-96; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 121-122.
31. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб.: Тип. Э.Пратца, 1853. – Т. 5. – С. 101-102.
32. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 138-145.
33. АЮЗР. – Т. 15. – С. 149-150, 161-162, 163-166.
34. Там само. – С.141-148.

35. Там само. – Т. 7. – С. 200-203; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 173-174.
36. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 178, 181.
37. АЮЗР. – Т. 15. – С. 151-159.
38. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 177.
39. АЮЗР. – Т. 4. – С. 128
40. АЮЗР. – Т. 4. – С. 128; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 246-247.
41. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 250-251.
42. Там само. – С. 275.
43. АЮЗР. – Т.15. – С.273.

Оксана Беднарська,
студентка 4 курсу історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1674 Р. ТА ЇХ ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Переяславська рада 1674 р. відноситься до сумних сторінок нашої історії, оскільки на українських землях панував розбрат та велись постійні міжусобиці. Рада 1674 р. стала однією із ланок дипломатичних відносин між козацькою Україною та Московією, яка разом із серією попередніх договорів ставила козацькою Україну у підвладне становище, роблячи її «служницею» Московії.

Дана тема відображається у всіх дослідженнях зв'язаних із національно-визвольною революцією, проте у більшості праць вона висвітлена досить стисло. Зокрема українсько-російські відносини XVII ст., а в їх контексті й Переяславська рада 1674, висвітлені у працях Д. Дорошенка «Петро Дорошенко»[4]. М. Костомаров у праці «Руїна» [6], подає повну картина ради в Переяславі, розкриває її хід та подає коротку характеристику підписаних статей. Пункти Переяславської ради вмішені у I томі монографії «Источники Малороссийской истории» Бантиш-Каменського [1] та у 4 томі збірника документів «Собрание государственных грамот и договоров» [11], проте тут вміщено лише текст статей. Переяславська рада також відображена у працях В.Смоля і В.Степанкова [10], В. Голобуцького [2], Т.Чухліба [13] та ін. Проте у цих працях дана тема подається досить лаконічно.

Скориставшись із того, що Османська Порта та Річ Посполита були зайняті боротьбою між собою, з початком 1674 р. спробу прилучити Правобережжя до Лівобережжя вчинили російський уряд та лівобережний гетьман Іван Самойлович. У січні 1674 р. 80-тисячне українсько-московське військо під керівництвом гетьмана І.Самойловича та князя Г.Ромодановського перетнуло Дніпро й увійшло у межі Правобережної України. П.Дорошенко негайно звернувся до Стамбула та Бахчисарая по допомогу. Однак час було втрачено й він мав покинути більшість території Правобережжя та зачинитися у своїй столиці – місті-фортеці Чигирині, яке оточили війська І.Самойловича й Г.Ромодановського [5; с.66]. Невдовзі десять правобережних полків приєдналися до Лівобережної України, а отже, до Росії [Черкаський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Брацлавський, Уманський, Могилівський (на Дністрі), Кальницький, Торговицький і Паволоцький] [11; с.301].

15 березня (за старим стилем) з'їхались до Переяслава правобережні полковники, а 17 березня(за старим стилем) відбулась рада [11; с.311]. Про що у

літописі Самовидця повідомляється: «И зараз тоей же зими в пост великій зобрал усіх полковников и Козаков чолнійших на ряду в Переясловле, и Ханенко здал гетманство, и по Дорошенка посилали, але Дорошенко не поехал, жалуючи утратити гетьманства.» [7]. У раді брала участь правобережна старшина. Проте є версія, що на раді була присутня й лівобережна старшина в особі полковників: київського – Костянтина Солонини, переяславського – Дмитрашка-Райчи, ніжинського – Пилипа Уманця, стародубського – Петра Рославця, чернігівського – Василя Борковського, прилуцького – Лазаря Горленка і лубенського – Івана Сербина [1; с.251]. В присланій з Москви інструкції зазначалось, що козаки мають «вибрали собі замість Петра Дорошенка іншого гетьмана, доброго і вправного, а передусім вірного чоловіка, й учинять про те раду, а коли гетьмана на раді оберуть, то новообраному гетьману булаву, і бунчук, і прапора на гетьманство віддати і до всілякої вірності та до служби привести» [1; с.250], а якби захотіли вибрати гетьманом Івана Самойловича, то це лиш заохочується [9; с.205]. Для новообраного гетьману «обох боків Дніпра» були спеціально виготовлені прапор (білий атласний, з малиною опушкою й двоголовим орлом посередині), срібна позолочена булава з бірюзовим камінням і бунчуком, які одначе прибули вже після ради [4; с.493].

На раді перш за все виступив М.Ханенко, склав свої клейноди, даровані йому польським королем – бунчук і булаву, і заявив, що він не своєю волею, а з королівського наказу став гетьманом, і прохав вибачення, якщо вчинив комусь з старшин або козаків якусь кривду [6; с.461]. Учасники ради гукали, щоб він надалі тих клейнодів в себе не затримував. На цьому гетьманство Ханенка закінчилось, і він зійшов з політичної арени [4; с.494].

Після цього, як зазначає Костомаров, князь Ромадовський заявив: «Великий государь, його царська величність, котрому ви присягнули на вірне і вічне підданство, ізволить указати вибрати вам, по вашим правам і вольностям, нового гетьмана, замість Ханенка і Дорошенка» [6; с.461]. Як і можна було наперед сподіватись, Переяславська рада завершилась проголошенням Івана Самойловича гетьманом «обох боків Дніпра» [1; с.249-251]. Все обійшлося «без всяких суперечок», як доносив Ромодовському, представник царя, генеральний обозний Гулак.

Після цього прийнято 20 «статей», зложених у Москві і відправлених гінцем Колобовим, девять з яких були запропоновані від імені царя, вісім – старшин і козацтва, одна — об'єднувала пропозиції обох сторін, інші 2 мали декларативний характер [3; с.36]. У першій статті Переяславської ради одразу ж уточнялось, що, «окрім царя і його дітей, у турецького султана і у кримського хана, і ні в жодного з сусідніх монархів у підданстві не бути» [4; с.494]. Г.Ромадовський від імені свого монарха запевнив правобережців, що вони будуть «у підданстві у Великого Государя на колишніх правах і вольностях, і нічим їх права і вольності порушені не будуть» [6; с.462]

Аналізуючи статті Переяславської ради 1674, які Бантиш-Каменський подає у першій частині «Источников Малороссийской истории», потрібно зазначити, що перша стаття зобов'язувала правобережне населення «Бути...на вічному підданстві...служити до смерті життя свого неодмінно і супроти турецького султана, і кримського хана, і всякого неприятеля [1; с.253]. Ця стаття повністю повторяла першу Глухівську та Конотопську статті, й ставила козацьку Україну у

підданство царя.

Другий пункт Переяславських статей був новим, і попередньо не згадувався ні у 1669, ні у 1672, бо стосувався Правобережжя. У ньому зазначалось, що при наступі ворогів їм збитатись: «на ріці Росаві між Каневом та Корсунем і ворогу відсіч давати, з якого боку, від чого, борони Боже, буде їхній неприязельський прихід.» [8].

Щодо третьої статті, то у ній містилась заборона без дозволу царя підтримувати дипломатичні відносини причиною чого вказувалось «через те, що від того чиняться в малоросійському народі всілякі свари», також зазначалось, що усі листи повинні іти через Москву. Також містився пункт щодо заборони підтримувати жодну із сторону у війнах сусідніх держав [1; с.253]. Ці статті були повним повторення 12 статті Глухівського договору, позбавляючи козацьку Україну можливості вести зовнішню політику, це стосувалось і 20 переяславської статті.

Наступні три статті приділяли увагу статусу гетьмана. У них відзначалося про заборону «відступати» гетьману від царських указів, чи діяти за його спиною. До розряду гетьманських повноважень, відноситься і 12 стаття, у якій містилось прохання козаків «щоб вони від гетьмана жодної неволі та жорстокості не терпіли і щоб він над ними, військовою старшиною, ніякої справедливості без ради всієї старшини безвинно не чинив» [8]. Таким чином, обмежувалась влада гетьмана, більших прав надавалось гетьманській старшині, повторюючи 20 статтю Глухівських і 3 статтю Конотопських договорів.

Також у статтях містився пункт з ультиматумом «не приймати, і в себе не тримати, і віддавати їх із малоросійських міст без будь-якої затримки» «служивих людей, солдат, і драгунів, і стрільців, і всяких чинів, також і людей боярських, і селян» які не хотіли відчинятись волі царя. Також була постанова за якою осіб що у містах чи селах закликають населення проти царя «присмирювати й карати, і карати смертю за їхніми справами», крім цього зазначалось щоб «вина й тютюну до Москви, і в околичні міста, і в повіти аж ніяк не возили й не продавали» [1; с.253]. Ці пункти були спрямовані для вигідної політики Московії, оскільки обмежували пересування людей які не хотіли миритись з владою царя та припиняли непотрібну Московській державі торгівлю.

Був зазначений і пункт про козацькі маєтки, « куплені поля, ліси, сінні покоси, стави, млини та інші всілякі пожитки», щоб цар залишив їх за попередніми власниками, у цьому ж пункті зазначено прохання про мабутніх спадкоємців, яким мали стати жінка та діти.

Містилася стаття і про платню війську за реєстром, а саме: «Гетьману — тисячу золотих червонних на рік; Писарю військовому та обозному — по тисячі золотих польських; На судей військових — по триста золотих; На писаря судейського — сто золотих; На писаря та на хорунжого полкового — по п'ятдесят золотих; На гетьманського бунчужного — сто золотих; На полковників — по сто ефимків; На осавулів полкових — по двісті золотих; На осавулів військових — по чотириста золотих; На сотників — по сто золотих» [8]. Оплата реєстрового козацтва повністю повторяла 4 пункт Глухівських статей, проте була і певна відмінність, для прикладу на відміну від Глухівських статей оплата осавулів збільшувалась вдвічі.

Реєстр встановлювався у 20 000 тис. чол., коли ж старих козаків до того комплексу не вистачить, то зазначалось що можна прийняти до козацького реєстру міщанських і селянських дітей, жалування реєстру «по тридцять золотих польських».

Щодо 17, 18 і 19 статей у них зазначалася необхідність встановлення поштових пунктів, обговорювалась умови приїзду послів та кількість людей при виїзді до Москви. В заключному пункті зазначались умови присутності представників козацтва на переговорах царя з представниками інших держав стосовно питань, які стосувалися Правобережжя [1; с.254].

Взагалі з усіх 20 статей, переважна більшість статей (п'ятнадцять) повторювала норми Глухівського договору, чотири було взято з Конотопського і лише одна була принципово нова, що враховувала регіональну специфіку Правобережжя.

Це були умови, на яких Правобережна Гетьманщина піддавалась цареві. Цар мав боронити своїх нових підданих від турків, татар та інших ворогів, а Військо Запорізьке мало з свого боку давати одсіч царським ворогам [4; с.495].

Переяславські статті 1674 мали форму договору між царем та «обозним, старшиною й козаками задніпровських полків», тобто десяти полків Правобережної України. Хоча на раді був обраний за гетьмана Івана Самойловича, але він ніде в статтях не згадується, статей не підписує і присяги – на них не складає, певна річ тому що він уже був гетьманом Лівобережної України. Після ухвалення статей старшина з обозним Іваном Гулаком, осавулом Яковом Лизогубом і на чолі з генеральним суддею Яковом Улізком склала цареві присягу («запись») на вічне підданство і вірну службу [6; с.463].

19 березня (за старим стилем) 1674 р. старшина вислала цареві листа з повідомленням про свою присягу та з проханням оборонити Правобережну Україну від поляків і змусити польську залозу евакуювати Білу Церкву. Під листом підписались: Іван Гулак, обозний; Яків Петрович (Улізко), суддя; Яків Лизогуб, осавул; Пилип Горілий, полковник Торговицький; Павло Лисиця, полковник Брацлавський; Андрій Ребриковський, полковник Кальницький і Остап Гоголь, полковник Подільський [4; с.496].

Проте І.Самойлович не встиг оволодіти Правобережжям, а населення «задовольнитися» царською протекцією, оскільки за допомогою багатотисячних військ Османської імперії ця частина Гетьманату знову опинилась під владою П.Дорошенка. Крім того, на правобережні землі вступила армія Речі Посполитої, що активно протистояла не лише заходам султана та царя, а й діям обох українських гетьманів [12; с.51].

Отже, наступ царського уряду на суверенітет України здійснювався передусім звуженням та блокуванням повноважень її вищих органів влади і управління, згортанням демократичних інститутів Козацької держави. Переяславські статті 1674 р. вже не містили традиційних формальних посилок на статті Б. Хмельницького, підтвердженень "прежних прав и вольностей". Натомість більшість статей обумовлює розширення і недоторканність прав "войскової старшини", без ради якої гетьман позбавлявся права відбирати старшинські маєтки, її покарання ("чтобы они от гетмана никакой неволи и жесточи не терпели"), не допускали листування з "посторонними монархами тощо. Тож можна зробити

висновок, що Переяславські статті 1674 р. були лиш формальністю, і ніякого історичного значення не мали, оскільки повторювали попередні договори, а саме Глухівські і Конотопські, які стосувались Лівобережжя.

Обрання Гетьманом всієї козацької України І. Самойловича, по суті означало об'єднання обох частин держави в одну під егідою єдиного правителя. Інша справа, що незабезпечена відповідною військовою підтримкою з боку Росії, ця акція принесла, внаслідок турецько-татарської агресії, нові страшні страждання й лиха правобережному населенню і в кінцевому рахунку зазнала невдачі.

Примітки:

1. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники Малороссийской истории Часть 1. / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М.: Изд. в Университетской типографии, 1858. – 361 с.
2. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / Володимир Голобуцький. – К.: Вища школа. – 546 с.
3. Горобець В.М. Переяславські статті 1674 / В.М. Горобець // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник – Випуск 4. – К.: Національна академія наук України. Інститут історії України, 2013. – С.36-37.
4. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко. – Нью-Йорк: Вид. Української Вільної Академії Наук у США, 1985 – 712 с.
5. Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б.Хмельницького до гетьмана І Самойловича / З.Когут // Український історичний журнал. – 2005. – Вип. 2. – С. 50-74.
6. Костомаров Н. Руина. Историческая монографія 1663-1687 гг. / Николай Костомаров. – С-П. – М.: Изд. типографа М.О.Вольфа, 1882. – 706 с.
7. Літопис Самовидця [Електронний ресурс] Літопис Самовидця - Київ: «Наукова думка», 1971. – 208 с. – Режим доступу: <http://litorpys.org.ua/samovyd/sam03.htm>
8. Переяславські статті гетьмана Івана Самойловича з російським царем. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litorpys.org.ua/suspil/sus126.htm>
9. Реєнт О.П. Усі гетьмани України / О.П. Реєнт, Коляда І.А. – Харків: Фоліо, 2007. – 415 с.
10. Смолій В.А. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення / В.А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Інститут історії України, 1993. – 71 с.
11. Собрание государственных грамот и договоров. – Ч.IV. – М.: Изд. В типографии С.Селивановскаго, 1826. – 656 с.
12. Степанков В. Петро Дорошенко / Валерій Степанков // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: «Варта», 1994. – 560р.
13. Чухліб Т.В. Особливості зовнішньої політики І.Самойловича та проблема міжнародного становища українського гетьманату / Т.В.Чухліб // Український історичний журнал. – 2005. – Вип. 2 (№461). – С. 48-67.
14. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – Варшава : Б.в., 1934. – 178 с.

ДОДАТКИ

“СТАТЬИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО”, УТВЕРЖДЕННЫЕ ЦАРЕМ И БОЯРСКОЙ ДУМОЙ, ОПРЕДЕЛЯВШИЕ ПОЛОЖЕНИЕ УКРАИНЫ В СОСТАВЕ РУССКОГО ГОСУДАРСТВА

21 марта 1654 г.

В письме, каково прислали великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Великия и Малыя Росии самодержца и многих государств государя и обладателя его царского величества к ближним бояром, к боярину и наместнику казанскому ко князю Алексею Никитичю Трубетцкому, к боярину и наместнику тверскому к Василью Васильевичю Бутурлину, к окольникему и наместнику коширскому к Петру Петровичю Головину, к думному диаку к Алмазу Иванову царского величества Войска Запорожского посланники Самойло Богданов да Павел Тетеря с товарищи в нынешнем во 162-м году марта в 12 день написано бьют челом великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу и многих государств государю и обладателю его царского величества подданные Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир христианский российский, чтоб его царское величество пожаловал их тем, о чем посланники их бити челом учнут, а они его царскому величеству во всяких его государских повеленьк служить будут вовеки. И что на крторую статью царского величества изволенье, и то подписано под статьями.

1

Чтоб в городех урядники были из их людей обираны к тому достойные, которые должны будут подданными царского величества урезати и доходы всякие вправду в казну царского величества отдавати, для того что царского б величества воевода, приехав, учал права их ломать и уставы какие чинить, и то б им было в великую досаду. А как тутошние их люди где будут старшие, то они против прав своих учнут исправлятца.

И сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью. А быти б урядником в городех войтам, бурмистром, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет. Да тем же присланным людем, кого для тое зборные казны царское величество пришлет, и над теми зборщиками смотреть, чтоб делали правду

2

Писарю войсковому, чтоб по милости царского величества 1 000 золотых польских для подлисков давать, а на судей войсковых по 300 золотых польских, а на писаря судейского по 100 золотых польских, на писаря да на хоружего полкового по 50 золотых, на хоружего сотнитцкого 30 золотых, на бунчужного гетманского 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью, а давать те деньги ис тамошних доходов.

3

На писаря, и на судей войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на ясаулов войсковых и полковых чтоб по мельнице было для прокормленья, что расход имеют великой.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью.

4

На поделку наряду войскового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское милостивое призренье, как в зиму, так и о станах, також де на обозного арматного 400 золотых, а на хоружего арматного 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел давать ис тамошних доходов*.

5

Послы, которые издавна к Войску Запорожскому приходят из чюжих краев, чтоб гетману и Войску Запорожскому, которые к добру были, вольно принять, а только чтоб имело быть противно царского величества, то должны они царскому величеству извещати.

По сей статье царское величество указал: послов о добрых делех принимать и отпускать. А о каких делех приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и тех послов и посланников задерживать в Войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, а без указу царского величества назад не отпускать. А с турецким салтаном и с польским королем без указу царского величества не ссылатца.

6

О митрополите киевском посланником изустной наказ дан. А в речах посланники били челом, чтоб царское величество пожаловал велел дать на его маетности свою государскую жаловальную грамоту.

Царское величество пожаловал: митрополиту и всем духовного чину людей на маетности их, которыми они ныне владеют, свою государскую жаловальную грамоту дать велел**.

7

Чтоб царское величество изволил рать свою вскоре прямо к Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправитца и с-ыными совокупитися, для того что войска ныне принужены, чтоб никакой их лести не верили, естли б они имели в чем делать.

Царское величество изволил на неприятеля своего, на польского короля, итти сам, и бояр, и воевод послать со многими ратьми по просухе, как конские кормы учнуть быть.

---

* После этих слов в списке дела посольства была написана, а потом зачеркнута следующая статья:

“5.Чтоб царское величество пожаловал велел им дать свои государевы жаловальные грамоты на паргамине; одну на вольности казатцкие, а другую на вольности шляхтецкие, за своими государскими [вислыми] печатями, для того что они, то получивше, сами смотр меж себя учинят: хто казак, тот вольности казатцкие иметь будет, а хто мужик, тот будет повинность обыкшую царскому величеству отдавать, как и преж того бывало.

Царское величество пожаловал, свои государские грамоты на вольности их казатцкие и шляхтецкие, за своими государскими печатями, дать им велел”.

** Часть текста — надпись на поле, как не представляющая интереса, — опущена.

Чтобы наемного люду зде по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3 000 или, как воля царского величества будет, хотя и болыпи.

Царского величества ратные люди всегда на рубеже для Украины обереганья есть и вперед стоять учнут.

[9]

Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому платили. Бьют челом и ныне царскому величеству, чтоб на полковника по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на казаков по 30 золотых польских давать.

И в прошлых годех присылал к царскому величеству гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское и били челом многжды, чтоб его царское величество их пожаловал, для православные христианские веры и святых божиих церквей за них вступился, и принял их под свою государеву высокую руку, и на неприятелей их учинил им помочь. И великому государю нашему его царскому величеству в то время под свою государеву высокую руку приняты было вас не мочно, потому что у его царского величества с короли польскими и великими князи литовскими было вечное докончанье. А что с их королевские стороны царского величества отцу, блаженные памяти великому государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии самодержцу и многих государств государю и обладателю, и деду его государеву, блаженные памяти великому государю святейшему патриарху Филарету Никитичю московскому и всеа Русии, и великому государю нашему царю, и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии самодержцу его царскому величеству учинились многие безчестья и укоризны. И о том по королевским грамотам, и по сеймовому уложению, и по констытуции, и по посольским договорам царское величество ожидал исправленья. А гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское хотел с королем польским помирить через своих государевых великих послов тем способом: буде Ян Казимер король учинит с ними мир по Зборовскому договору, и на православную христианскую веру гонения чинить не учнет, и унятов всех выведет, и царское величество винным людем, которые за его государскую честь довелись смертные казни, вины их хотел отдать. И о том посылал к Яну Казимеру королю своих государевых великих и полномочных послов, боярина и наместника великопермского князя Бориса Александровича Репнина-Оболенского с товарищи.

И те царского величества великие и полномочные послы о том миру и о поступках королю и паном раде говорили всякими мерами. И Ян Казимер король и паны рада ни на которую меру не сошли, и то великое дело поставили ни во что, и тех царского величества великих и полномочных послов отпустили без дела. И великий государь наш его царское величество, видя такие с королевские стороны многие неисправленья, и грубости, и неправды и хотя православную христианскую веру и всех православных христиан от гонителей и хотящих церкви божия разорити и веру христианскую искоренити от латын оборонити, под свою государеву высокую руку вас принял. А для вашии обороны собрал русские, и неметцкие, и татарские рати многие. Идет сам великий государь наш его царское величество на неприятелей христианских и бояр своих, и воевод шлет со многими ратьми. И на тот ратной строй по его государеву указу роздана его государева казна

многая. И ныне им, посланником, о жалованье на Войско Запорожское говорить, видя такую царского величества милость и к ним оборону, не довелось. А как был у гетмана у Богдана Хмельницкого государев ближний боярин и наместник тверской Василей Васильевич Бутурлин с товарищи, и гетман говорил с ними в розговорах о числе Войска Запорожского, чтоб учинить 60 000. А хотя б де того числа было и большыи, и государю де в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просить не учнут. Да и им, Самойлу и Павлу, и иным людей, которые в то время при гетмане были, про то ведомо ж. А что в Малой России в городех и местех каких доходов, и про то царскому величеству не ведомо, и великий государь наш его царское величество посылает доходы описать дворян. А как те царского величества дворяня доходы всякие опишут и сметят, и в то время о жалованье на Войско Запорожское по розсмотренью царского величества и указ будет. А ныне царское величество, жалуя гетмана и все Войско Запорожское, хочет послать своего государева жалованья по давным обычаям предков своих, великих государей царей и великих князей российских, гетману и всему Войску Запорожскому золотыми.

10

Крымская орда если бы имела вкинутися, тогда от Астрахани и от Казани надобно на них наступите. Тако ж де и донским казаком готовым быть, а ныне ещо в братстве дать сроку и их не задирать.

Царского величества указ и повеленье на Дон х козаком послано: буде крымские люди задору никакова не учинят, и на них ходить и задору чинить не велено. А будет крымцы задор учинят, и в то время царское величество укажет над ними промысл чинить.

11

Кодак город на рубеже от Крыму, в котором гетман всегда по 400 человек держит и кормы всякие им дает, чтоб и ныне царское величество пожаловал кормами и порохом, к наряду изволил построить. Также и на тех, которые за порогами коша берегут, чтоб царское величество милость свою изволил показать: понеже нельзя его самого без людей оставлять.

О той статье царского величества милостивой указ будет вперед, как про то ведомо будет, по скольку каких запасов в те места посылывано и сколько будет доходов в зборе на царское величество^{***}. А что в письме ж в вашем написано: как великий государь наш его царское величество гетмана Богдана Хмельнитцкого и все Войско Запорожское пожалует свои государские грамоты на вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините, хто будет казак или мужик, а чтоб число Войска Запорожского было 60 000. И великий государь наш его царское величество на то изволил им, числу списковым казаком быть велел. И как вы, посланники, будете у гетмана у Богдана Хмельнитцкого, и вы б ему сказали, чтоб он велел казаков разобрать вскоре и список им учинил. Да тот список за своею рукою прислал к царскому величеству вскоре.

Таково письмо дано посланником. Писано на столбцах белоруским письмом без дьячей приписи. Писал Степан, да Тимофей, да Михаиле.

ЦГАДА, ф. Посольский приказ. Малороссийские дела, 1654, д. 4, лл. 328—347а. Отпуск.

^{***} Последующий абзац написан рукой думного дьяка Алмаза Иванова.

Опубл. Акты ЮЗР, т. X, 8/XVH, стр. 477—484.

Полное собрание законов Российской империи, собрание 1-е, т. 1, № 119, стр. 311—314.

(Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т. — М., 1953. — Т. 3. — С. 560-565.)

СТАТТИ, ПРИСЛАНІ КНЯЗЮ ТРУБЕЦЬКОМУ

від 1659 року

1

Як за славної пам'яті небіжчика пана гетьмана війська Запорозького Богдана Хмельницького, постановлено в Переяславі і виконано присягу, щоб з обох боків було так, і тепер-таки ті ж права, привілеї та вольності всілякі, надані на той час від його царської величності, не були відмінені і ні в чому не порушені.

2

В Україну, у війську Запорозькім, по всіх містах як на тому, так і на цьому боці Дніпра щоб воєвод до міст не було наслано, тільки в одному лишень Києві, як за славної пам'яті небіжчика, пана Богдана Хмельницького, було, так щоб і тепер щоб залишилося, а в наших замках та містах аби жодного воєводи й раті наслано не було, а ратні люди, які б у посилках до нас мали б приходити, щоб були у завідуванні запорозького гетьмана.

3

Без гетьманського відома та всієї старшини, також без підпису гетьманської руки й притиснення військової печатки жодні листи не мали б прийматися у його царської величності від Запорозького війська при ласці.

4

Щоб одного гетьмана всі полковники й полки з обох боків Дніпра мали за гетьмана й віддавали йому, як старшому, належне послушення.

5

При обранні гетьмана аби нам самим, як старшим, так і меншим, щоб вільна була елекція, кого військо вподобає, до якої, oprіч наших людей, аби ніхто не належав. А новообраний гетьман за відомом усієї старшини та черні до його царської величності має висилати на підтвердження своїх послів. І це не має бути заборонено від його царської величності.

6

Щоб полковники як перебували по всіх українських містах і яку владу належну у війську мали, так і тепер аби по тих-таки містах неодмінно залишалися і ні в чому ні від кого жодної перешкоди не виносили, передусім у Києві, і в Старому Бихові, і будь-де.

7

Послів од усіх земель чужоземних аби було вільно приймати і відправляти від нас; списки із грамот, з якими послы приходитимуть, достеменно списані слово в слово, буде послано до його царської величності.

8

Усяким у ряді людям, тепер і напотім, які залишаються у Запорозькому війську, особливо шляхті, як перед тим здавна бувало, так і тепер, аби, за відомом пана гетьмана запорозького і під його судом, вільними залишатися при їхніх власностях і жодних не відносити труднощів, а в правах своїх утиску.

9

З довкільними землями, а особливо з ляхами, татарами і шведами та іншими, коли будемо приходити до згоди та миру його царської величності, щоб і наші всього війська вислані комісари при тому були з ними і, повагу свою маючи, могли видавати вільного голоса.

10

Права та вольності і надання від великих князів руських та їхніх милостей королів польських і панів благочестивих всякому стану, духовному та світському, подані здавна і тепер, аби свою вагу мали і ні від кого, як світські, так і духовні, не були порушені.

11

Що тільки в тому часі з Божого попусту і вимислів переступних людей діялося й сталося, аби те у вічну непам'ять і забуття було віддано і ні на кому із війська Запорозького не опитувалося.

12

Архієпископ, митрополит київський, галицький, юксар* а константинопольський з усіма єпископами, архімандритами, ігуменами та всім духовенством, законним** б і світським, старшим та меншим, із монастирями та церквами, які є в нашій Малій Росії, як перед тим здавна, до святійшого і славетного патріарха константинопольського щоб належали і послушенство йому віддавали, так і тепер, щоб при тій звісній вольності цілком і непорушно залишалися, а не примушувалися ні від кого іншого до неналежної зверхності та послушенства.

13

Після смерті будь-якого митрополита аби було вільне обрання іншого київського митрополита або якогось іншого владики, як здавна завсігди їхня милість отці єпископи, архімандрити і все духовенство, котрі є в нашій Малій Росії, разом із світською старшиною і нашим народом [чинили].

14

Школи всіляких мов для навчання дітям у Малій Росії аби могли будь-де вільно пробувати, як у Києві, так і будь-де по містах, як будь-де на цьому боці Дніпра, так і на тому, коли б хто захотів школи або монастиря фундувати за відпущення гріхів своїх, щоб те вільно було і ні від кого не заборонялося.

(Мова пам'ятки книжна українська, але русифікована російським переписувальником. Перекладено за виданням: Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. — Ч. I. — М., 1858. — С. 102-103.)

---

* Юксар — екзарх.

** Законним — тобто чернечим.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА З РОСІЙСЬКИМ ЦАРЕМ

від 17 березня 1674 року

1

Бути у великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, і Малої, і Білої Росії самодержця, і у царської величності добродітей, у добровірного государя царевича і великого князя Феодора Олексійовича, всієї Великої, і Малої, і Білої Росії, у добровірного государя царевича і великого князя Іоанна Олексійовича, всієї Великої, і Малої, і Білої Росії, у добровірного государя царевича і великого князя Петра Олексійовича, Великої, і Малої, і Білої Росії, у наслідників їхніх государських на вічному підданстві генеральній старшині задніпрських полків: обозному, осавулу, судді, полковникам, сотникам, і всій старшині, і всьому війську Запорозькому, всякого чину та віку людям і черні за цими постановленими і утвердженими, і обіцянкою їхньою, всієї старшини, всього й війська Запорозького, закріпленими перед святим Євангелієм статтями і руками підписаними, як ті статті самі в собі маються.

Обозний Іван Гулак, і вся старшина, і козаки, вислухавши цю статтю, обіцяли великому государю і його добродітям та їхнім государським наслідникам служити до смерті життя свого неодмінно і супроти турецького султана, і кримського хана, і всякого неприятеля стояти й битися, не хоронячи голів своїх. І крім свого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, і Малої, і Білої Росії самодержця, та його государських дітей, та їхніх государських наслідників не бути у підданстві у турецького султана, і у кримського хана, і в жодних довколишніх государів.

2

Обозний, та старшина, та козаки били чолом великому государю, його царській величності, а боярину та воєводам, князю Григорію Григоровичу Ромодановському із товаришами, та гетьману Івану Самойловичу говорили: коли трапиться, що турецький султан і кримський хан чи інші неприятельські люди почнуть наступати на них війною, то чи укаже царська величність їх боронити?

І боярин, і воєводи, князь Григорій Григорович із товаришами, і гетьман їм, старшині та козакам, говорили: великий государ, його царська величність, їх, старшину, і все військо Запорозьке, і все поспільство від ворога хреста святого, від турецького султана, і від кримського хана, і від інших неприятелів своїми государськими військами укаже боронити. А їм супроти того неприятеля на оборону в яких містах і яким полкам бути і відсіч неприятелю давати, то щоб про те постановили його статті.

Обозний, і вся старшина, і козаки приговорили: задніпрських усіх полків полковникам з козаками збиратися супроти наступу неприятельських людей на ріці Росаві між Каневом та Корсунем і ворогу відсіч давати, з якого боку, від чого, борони Боже, буде їхній неприятельський прихід.

3

Без указу великого государя, його царської величності, до сторонніх монархів у жодні держави і ні до кого гетьману і старшині Задніпрського боку ні про що не писати і зсилання їм із жодними государями не чинити через те, що від того

чиняться в малоросійському народі всілякі свари, а коли трапляться які справи про щось писати, то їм писати до великого государя, до його царської величності, а царська величність його, гетьмана, і старшину, і все поспільство зберігатиме в усякому своєму государському милосерді й укаже про їхні справи писати до государів, а що буде писано, то ті листи, за указом царської величності, до них буде прислано, а які усякі присильні листи писатимуться до великого государя від довколишніх государів, то їм ті листи, не розпечатуючи, присилати до великого государя у Москву.

Обозний, і вся старшина, і козаки приговорили цій статті бути так.

4

Коли на Польську державу турський султан зі своїми силами чи якісь інші неприятельські люди наступлять, то Задніпрського боку гетьману, і старшині, і всьому Запорозькому війську на той час неприятельським людям ніякої помочі аж ніяк не чинити ніякими ділами й підначальних своїх полків людей від того утримувати, й забороняти, і без повеління великого государя на здопоможення ні до кого нікого не посилати.

І обозний, і вся старшина, і козаки приговорили цій статті бути так.

5

Коли надалі котрий гетьман, забувши страх Божий і великого государя превелику і невимовну милість, почне в малоросійських містах чинити якісь посвари, їм того поміж себе остерігати й вивідувати всілякими мірами, а вивідавши, писати до великого государя, а тим гетьманським посварам ніяким не вірити.

Обозний, і вся старшина, і козаки приговорили цій статті бути так.

6

Коли гетьман учинить якийсь переступ, опріч зміни, то його без указу великого государя, його царської величності, не змінювати, а щодо того переступу укаже великий государ учинити дізнання, а за розшуком учинить указа за їхніми правами.

Обозний, і вся старшина, і козаки приговорили цій статті бути так.

7

Били чолом великому государю, його царській величності, генеральна старшина, і полковники, і козаки, і все поспільство: коли за Божим зволенням трапиться гетьманові смерть чи інше що, щоб великий государ ударував, велів їм обрати гетьмана за їхнім правом.

Великий государ, його царська величність, ударував, велів бути за їхнім чолобиттям.

8

Утікачів до малоросійських міст, служивих людей, солдат, і драгунів, і стрільців, і всяких чинів, також і людей боярських, і селян, які не захотіли служити великому государю, його царській величності, а люди боярські та селяни щось украли, вбивство вчинили, чи розбій, чи інше щось, чи не хотіли дати оброку і втекли на сваволю в його, великого государя, малоросійські міста, — то тих утікачів та всіляких чинів людей не приймати, і в себе не тримати, і віддавати їх із малоросійських міст без будь-якої затримки.

Обозний, і вся старшина, і козаки приговорили цій статті бути так.

9

Били чолом великому государю, його царській величності, старшина, і козаки, і все поспільство, щоб великий государ жителям малоросійських міст усяких чинів, яких до теперішньої війни ратні люди Московського государства піймали в полон, і вказав бути в стороні своєї царської величності, то коли котрий відійде в малоросійські міста сам до родичів своїх і хто де жив у попередні свої місця, не вчинивши ніякого злодійства, тим би жити у старих їхніх місцях, як і давніше.

Великий государ, його царська величність, ударував, велів бути цій статті за їхнім чолобиттям, а коли котрі такі полоняники втечуть, щось укравши, то тих їм віддавати без жодної затримки.

10

Коли в малоросійських містах почнуть чинитися якісь посвари від кого б не було, то гетьману і старшині за тим наглядати, і оберігати міцно, і про те писати великому государю, його царській величності, а тих людей, від кого які посвари учиняться у малоросійських містах, присмирювати й карати, і карати смертю за їхніми справами.

Обозний, і вся старшина, і козаки приговорили цій статті бути так.

11

Жителі малоросійських міст приїжджають у Московське государство і в околичні міста й привозять вино і тютюн та й продають усіляким жителям для своєї користі, і від того кабацьким зборам чиниться порушення і недобір. То щоб учинити міцного заказа під жорстокою карою, щоб жителі малоросійських міст, усіляких чинів люди, вина й тютюну до Москви, і в околичні міста, і в повіти аж ніяк не возили й не продавали і тим би великого государя, його царської величності, казні порушення не чинили, а в порубіжні міста, за договором, на кабаки привозити вільно.

Обозний, і вся старшина, і козаки приговорили: коли трапиться, що жителі малоросійських міст з вином і тютюном будуть піймані у великоросійських містах, то тих із вином і з тютюном вислати, а коли приїдуть ті ж удруге, то в них вино й тютюн забирати дурно на великого государя.

12

Великому государю, його царській величності, били чолом старшина і все військо Запорозьке, щоб вони від гетьмана жодної неволі та жорстокості не терпіли і щоб він над ними, військовою старшиною, ніякої справедливості без ради всієї старшини безвинно не чинив, а за переступа, коли в тому виявиться, судом і військовим розглядом карав і від чину, коли хто того недостойний буде, відставляв; також і з іншим військовим товариством та посполитим народом щоб не за волею своєю, але за судом і правом посполитим чинив.

Великий государ, його царська величність, ударував їх, старшину і тих, хто після них буде, і все військо Запорозьке, велів цій статті бути за їхнім чолобиттям.

13

Били чолом великому государю, його царській величності, обозний Іван Гулак, і вся старшина, і козаки: у Петра Дорошенка учинені полковники-серденята 4, то щоб великий государ, його царська величність, ударував: їх, серденят, у них і у полковників ні в кого бути в компанії не указав, через те що від таких-ото

компаній малоросійських городів, і міст, і містечок, і сіл жителям чиниться всілякий розор та образи, також і запорожцям стацій, і кожухів, і жодної одежі не збирати.

Великий государ, його царська величність, ударував: компаніям і серденятам у гетьмана і у полковників бути не указав; не указав також і на запорозьких козаків збирати стацій і будь-яких одеж.

14

Вони ж, обозний, і вся старшина, і козаки, били чолом великому государю, його царській величності, про козацькі маетки, котрі свої ґрунти мають вічні батьківські й дідівські, куплені поля, ліси, сінні покоси, стави, млини та інші всілякі пожитки, то щоб великий государ тим усім ударовував їх по-давнішньому, а коли кому на його, государя, службі смерть трапиться від неприятеля чи своєю смертю помре, щоб жінкам їхнім і дітям після того всім володіти. А коли заслужений козак лишив після смерті жінку, тоді щоб жінка, після його смерті, вільна була від усіляких образ, тобто становищами, поборами, підводами не утяжувала її всіляка військова старшина, доки не піде заміж: коли за козака, то матиме вольність, а коли за мужика, то підлягатиме владі міській.

Великий государ, його царська величність, ударував: за цією статтею указав відповідно до їхніх прав і вольностей і своїх, царської величності, жалуваних грамот, так само як перед цим на дане їм, і куплене, і заслужене дано, відповідно королівських привілеїв.

15

Коли військо царської величності піде супроти неприятелів, то щоб вони в українських містах у козацьких дворах не ставали, а ставали б у міщан, і вольностей козацьких не відбирали, і мужиками і змінниками їх не називали, і в провідники їх не забирали.

Великий государ, його царська величність, ратним людям у козацьких дворах ставати і вольностей їхніх відбирати не указав, а ставати ратним людям у міщан і у мужиків, а хто почне вольності їхні відбирати і змінниками та мужиками козаків називати, тим царська величність укаже чинити за дізнанням покарання.

16

Збирати в казну царської величності, на його, государеву, платню, і з того збору давати на військо за реєстром:

Гетьману — тисячу золотих червонних на рік.

Писарю військовому та обозному — по тисячі золотих польських.

На судей військових — по триста золотих.

На писаря судейського — сто золотих.

На писаря та на хорунжого полкового — по п'ятдесят золотих.

На гетьманського бунчужного — сто золотих.

На полковників — по сто єфимків.

На осавулів полкових — по двісті золотих.

На осавулів військових — по чотириста золотих.

На сотників — по сто золотих.

Реєстровим козакам бути двадцяти тисячам чоловік, а давати на чоловіка по тридцять золотих польських.

А скільки в котрому полку буде козаків, учинити тому реєстра; й бути козакам реєстровим, і надалі в реєстр записувати тих, котрі старі козаки й численні служби служили, а чого в полках старих козаків, у двадцяти тисячах, не вистачить, то в те число приймати в козаки міщанських і поселянських дітей. А на Запорозьке військо, на двадцять тисяч, бути поборам із усяких маєтностей без вибору, чий хто не є, окрім монастирів, і з тих поборів давати великого государя платню гетьману з начальними людьми і козакам за утвердженими статтями. А коли тих поборів скількись не вистачить цілком гетьману, й начальним людям, і козакам на платню, згідно до положення, то ті побори розділяти за збором, скільки того збору буде.

А коли в котрих полковників та начальних людей є маєтності і на ті маєтності дано жалувані грамоти великого государя, то тих підданих полковників і всіляких начальних людей, за якими є маєтності, судити їм, і приноси всілякі в них приймати, і сіно, і дрова готувати, а побори з них на платню козакам збирати. А щодо митрополичих, і до архієпископських, і єпископських, і щодо монастирських стосовно підданих їхніх, то їм у податях на військо діла нема, а відтепер у митрополичі та монастирські вотчини наново нікого не приймати, а бути старим, і вчинити їм книги, скільки за митрополитом і за монастирями у вотчинах їхніх мужиків; а з мужиків до реєстру у козаки не записувати і не приймати. А з протопопських та попівських маєтностей побори на козаків брати відповідно до уложення козацьких вольностей.

17

Били чолом великому государю, його царській пресвітлій величності, Задніпрського боку обозний, і вся старшина, і козаки, щоб послам, і посланникам, і гінцям його царської величності у козацьких дворах не ставати і підвід у сотників, і у отаманів, і у військових товаришів насильно не брати, а двори їм відводити й підводи давати старшині городовій, а самим їм по полях і по дворах підвід не брати, а у кого що візьмуть у підводи, відпускати назад.

Великий государ, його царська величність, указав: бути для своїх государських справ вибраному, кого гетьман, і старшина, і все військо того боку Дніпра виберуть; і жити йому указав великий государ у Москві порічно на осібно влаштованому дворі, а при ньому п'яти чоловікам чи шести, щоб гетьман у всіляких образливих справах і про все, що є в малоросійських містах, писав до вибраного, а вибраний приносить ті листи до приказних людей, а ті приказні люди доноситимуть до великого государя. А з Києва, і від гетьмана, і з інших міст посилати в Москву, до вибраного, через свої підводи до Путивля, а з Путивля будуть послані до Москви, до двору, щоб надалі з Москви частих посланих від великого государя до гетьмана не було, також і гетьману до великого государя часто не посилати, а тільки щодо найпотрібніших справ. А коли з Москви від великого государя буде хто посланий для великих справ, то тому посланому давати по двадцять підвід із провідниками, а гінцям давати по три підводи, і це через те, що у козаків та міщан малоросійських міст багато підвід по містах гублять, а від того їм чиняться численні збитки. А посланцям бути в рік по три чи чотири приїзди для найпотрібніших справ; і щоб при тих посланцях чоловіка було два чи три, а над те не посилати.

18

Обозний і вся старшина били чолом великому государю, щоб їм усілякі листи посилати до Москви зі своїми гінцями, коли трапляться якісь вісті, а не до Путивля до воєвод. А посланцю бути сам-третім а, а про посланців, коли Запорозьке військо посилатиме до царської величності щодо своїх образ, то не сам-другий, але коли гучне діло, коли й три особи знатні будуть, то щоб могли брати з собою про троє людей, а посланці не часті будуть, лишень два чи три.

Великий государ указав бути за їхнім чолобиттям, а підводи давати посланцям по містах по три підводи чоловіку, а челяді їхній по підводі чоловіку.

19

За указом великого государя, його царської величності, учинено пошти по дорозі від Києва цього боку Дніпра в малоросійських містах, у Ніжині та в Батурині, і з малоросійських міст всілякі листи до царської величності велено приймати на тих поштах.

20

Коли у царської величності учиниться комісія з будь-яким государем, чи королівською величністю, чи з ханом кримським, то щоб, за указом великого государя, його царської величності, на з'їздах із великими і повноважними послами посланцям малоросійських міст не бути через те, що між великими государями у їхніх государських великих справах мовчання й непогодженість бувають. Але царська величність укаже їхнє Запорозьке військо звідомляти листами від царської величності великих і повноважних послів, де про малоросійські міста обох боків Дніпра якісь розмови чи wspomин будуть.

Обозний Задніпрського боку, і вся старшина, і козаки приговорили цій статті бути так і поклялися на волю великого государя, його царської величності.

(Перекладено з російської мови за виданням: Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским. — Ч. I — М., 1858. — С. 249-259).

ЗМІСТ

Юга О. Переяславські польсько-українські перемовини 1649 р.: хід та результати	3
Степанков В. Витоки, суть і наслідки Переяславського акту 1654 року	7
Верстюк В. «Березневі статті» в оцінці М.Костомарова	14
Газін В. Переяслав 1658 року: етап московського наступу на Українську державу	19
Беднарська О. Переяславські статті 1674 року та їх історичне значення	29
ДОДАТКИ	34

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

**ПЕРЕЯСЛАВ XVII СТ.
В ЕПЦЕНТРИ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ
УРЯДУ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЗА ПІДСУМКАМИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Видання здійснене за підтримки голови МО партії «Рідне місто»
Василя Гаврилюка

Комп'ютерно-інформаційна лабораторія історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка,
32301, м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14